

50285

Volksk. felvétel

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JOZSEF NOMINATAE
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

XIII.

SZEGED
1969

50285

ACTA UNIVERSITATIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

XIII.

SZEGED

1969

Szerkeszti:

FERENCZI IMRE, HAJDÚ PÉTER és NYÍRI ANTAL

Technikai szerkesztő:

VÉGH JÓZSEF MIHÁLY

Felelős kiadó a Bölcsészettudományi Kar dékánja
Megjelent 500 példányban, 8,4 (A5) ív terjedelemben
az MSZ 5601–59 és az MSZ 5603–55 szabványok szerint
69-7331 — Szegedi Nyomda

A ZÉRUS JEL*

R. JAKOBSON

FERDINAND DE SAUSSURE írja, hogy „a nyelv megelégszik a valaminek a semmivel való oppozíciójával”. (Bevezetés az általános nyelvészetbe. Bp., 1967. Gondolat. 113). Ha a nemlétező egy megfelelő létezőhöz képest bináris [kétértékű] oppozícióba kerül, ezáltal valóságos szemiotikai alkotórészzé válik. Egyre világosabban látszik, hogy ez a „zérus érték” az egyik leglényegesebb és leggazdagabb nyelvi kategóriát nyújtja számunkra. Egy komplexumot egy másik hasonló komplexummal egyetlen hiányzó elem (zérus elem) állít szembe.

Két fonéma (egy időben létező fonematikus tulajdonságok két komplexuma) korrelatív viszonyban állhat így is: $xyz \sim xy$. A második (a jelöletlen) fonéma az első fonémával (a jelölttel) a z hiánya által, vagyis egy *zérus tulajdonság* által kerül szembe. A nazális /ā/-val szembenálló francia orális /a/-nak (vagyis a zérus nazalizációjú /a/-nak) eltérő fonematikus szerkezete van, mint a német *a*-nak, amellyel nem áll szemben orrhangzós magánhangzó.

A z némely fonológiai rendszerben önállóan is szerepelhet, mégpedig egytagú fonémaként. Egy, különben azonos komplexumban, amelyet egymás után következő részek alkotnak, a fonéma hiányát úgy értékeljük ebben az esetben, mint egy egytagú fonéma „nemlétezését”. Ilyenfajta *zérus-fonéma* például a dánban a /h/-val szembenálló hehezet nélküli szókezdet vagy a görögben a *spiritus lenis*.

Két grammatikai kategória oppozíciója kifejezhető egy morféma és egy *zérus morféma* ellentétével. Különbséget kell tenni két eset között: az elsőben a zérus morféma az egyetlen kifejezési lehetőség, a másodikban viszont csupán az adott kategória egyik lehetséges kifejezési formája. Az első esetre példa az orosz állítmányi szerepű melléknév állandó zérus toldaléka a hímneműek egyes számában; a másikra az orosz főnevek többes számú genitívusának zérus végződése, e toldaléktípus mellett ugyanis megtalálható ugyanennek a kategóriának más toldaléka is (az *-oŕ* és az *-eŭ*).

Két grammatikai kategória oppozíciója kifejezhető ugyanannak a gyökmorféma fonémaállagának váltakozásával, mégpedig a teljes fok és a *zérus fok* ellentétével.

* „Hang — Jel — Vers” címen 1969-ben jelenik meg ROMAN JAKOBSON tanulmányainak válogatott gyűjteménye magyarul, FÓNAGY IVÁN és SZÉPE GYÖRGY gondozásában. A Gondolat Könyvkiadónál megjelenő kötetben R. JAKOBSONnak sok olyan nevezetes cikke nem kaphatott már helyet, amely nálunk is nagy érdeklődésre tarthat számot. Ezek közül — SZÉPE GYÖRGY szívesége folytán — sikerült megszerezniünk a zérus jeltől szóló cikk közlési jogát. JAKOBSONnak ez az írása németül jelent meg „Das Nullzeichen” címen 1940-ben, a Bulletin du Cercle Linguistique de Copenhague IV. kötetében (12—14. l.). Az előadás azt a gondolatmenetet fejt ki és folytatja, amelyet a szerző már a „Signe zéro” című cikkében fölvezetett (Mélanges de linguistiques offerts à Charles Bally, Genf 1939, 143—152. l.). A hazai szakkörök számára mindkét említett kiadvány nehezen hozzáférhető. A fordítás SZÉPE GYÖRGY munkája. — A szerk.

Az oroszban például az imperfectum [*за-зыб-а-ть*] stb. szembenáll a perfectum [*за-зв-а-ть*] alakokkal; ugyanígy [*за-тык-а-ть*; *за-тк-ну-ть*; *за-сын-а-ть*; *за-с-ну-ть*; *вы-ни-ма-ть*; *вы-ну-ть*] (ez szélsőséges példa, itt *zérus* gyök található).

Két grammatikai szókatégória oppozíciója kifejezhető egy szó és egy *zérus* szó ellentétével. (Így például az orosz kopula a jelen időben a múlt időbelivel szemben *zérus* kopulaként jelentkezik; a német határozatlan névelő a többes számban *zérus* névelőnek számít az egyes számúval, valamint a határozott névelővel szembeállítva).

Egy „hordozó/tartalom” komplexummal szembenállhat egy tartalom — hordozó nélkül (lásd a *zérus forma* valamennyi említett változatát), vagy ellenkezőleg, a megfelelő tartalom nélküli hordozó. Így például az oroszban az egyes számú főnevek *-a* genitivusvégződése (illetőleg az egész paradigma) megjelöli, hogy hímnemű főnévről van szó; ezzel szemben az egyes számú főnevek *-и* genitivusvégződése nem ad felvilágosítást a nyelvtani nemről. Így tehát egy pozitív grammatikai kategória és egy *zérus kategória* ellentétével van dolgunk.

Két grammatikai kategória közti oppozícióban az egyik egy jel meglétét jelölheti, a másik pedig *zérus jelentést* tartalmazhat, vagyis nem jelöli sem a meglétét, sem a hiányát ennek a jelnek. Azokban a nyelvekben, amelyek két grammatikai időt különböztetnek meg: a praesens és a praeteritum idejét (azaz a jelen és a múlt időt), ott az első a *zérus idő* szerepét tölti be; az imperfectum igei aspektus *zérus* aspektus a perfectummal szembeállítva, a hímnem pedig *zérus* nyelvtani nem a nőnimmel ellentétben; stb. Ugyanez érvényes a lexikális jelentések némely ellentétére is.

A minimális tartalom gyakran (bár nem mindig *zérus* formával kapcsolódik össze; s így a *zérus forma* a *zérus jelentés* által belső motivációt nyer. Ily módon ábrázolja gyakran a *zérus* esetet (illetőleg a *zérus* nyelvtani nemet, a *zérus* nyelvtani számot) a *zérus* morféma, a kopula *zérus* idejét egy *zérus* szó; vö. még az angol *zérus* névelővel, valamint az orosz általános és határozatlan mondatok határozatlan névszójának *zérus* formájával. Ezekben az esetekben is valóságos értékként szerepel a *zérus* szó, mégpedig a hasonló fajtájú komplexumok pozitív jelével való szembenállásának következtében.

A stilisztikában is előfordul a valami és a semmi oppozíciója. Egyrészt bizonyos elvi stílusokban bizonyos fonémákat, morfémákat, szavakat stb. kihagynak (*stilisztikai zérus forma*), illetőleg beiktatnak; másrészt bizonyos jeleket vagy jelkomplexumokat egymással szembeállítanak stilisztikailag színes, expresszív és szintelen, semleges (*stilisztikai zérus funkció*) minőségben.

Tehát minden nyelvi alkotórész (fonematikus tulajdonság, fonéma, morféma, szó, grammatikai kategória, jelentés, stilisztikai forma és stilisztikai funkció) előfordulhat *zérussal* szembeállítva. Emellett két nyelvi elem oppozíciója szembenáll összeolvadásukkal (*zérus oppozíció*); ez a szembenállás jelentős szerepet játszik a nyelvben. Két fonematikus tulajdonság ellentéte feloldható 1) egy bizonyos fonémán belül (így például lényeges egy háromszögű magánhangzó rendszerben levő *|a|* fonéma számára a magas—mély ellentét feloldása); 2) bizonyos feltételek között, mégpedig meghatározott fonémakapcsolatokban (kombinatorikus neutralizáció) vagy meghatározott nyelvi stílusban (stilisztikai neutralizáció). De a két grammatikai kategória ellentéte is szembenáll egyrészt saját feloldásával (így például az orosz múlt időben a jelen idővel szemben a személy kategória ellentéte feloldódik, a többes számban pedig a nyelvtani nemé), másrészt pedig szembenáll azzal az ugyancsak saját feloldásával, amely a szövegösszefüggéstől vagy a stílustól függ.

THE ZERO SIGN

BY

ROMAN JAKOBSON

This is the Hungarian version of a paper which was originally published in the *Bulletin du Cercle Linguistique de Copenhague* IV, 12—14 (1940) in German under the title „Das Nullzeichen”, which was a condensed version of the French paper „Signe zéro” published in *Mélanges linguistiques offerts à Charles Bally* (Geneva 1939) pp. 143—152.

ÚJ HAZÁT TALÁLTAK, ŐSHAZÁT KERESNEK

HAJDÚ PÉTER

Olvasói és egykori hallgatói számára a mai napig emlékeztetések ZSIRAI MIKLÓS-nak azok az előadásai és cikkei, melyekben a negyvenes évek burjánzó nyelvészeti dilettantizmusát állította pellengérre. „Őstörténeti csodabogarak” c. előadása a legismertebb ezek közül, amely a LIGETI LAJÓS szerkesztette „A magyarság őstörténete” c. kötetben jelent meg 1943-ban.

Az azóta eltelt negyed században kevesebbet hallattak magukról a műkedvelő nyelvészek-őstörténészek. Számuk persze nem apadt: a ZSIRAI által megörökített csodalények helyére újak léptek, s ennek az új nemzedéknek több tagjához engem is nem egy személyes emlék fűz. A szolid típust a nyugállományú tanító képviseli, aki három évtized hangyaszorgalmú munkájával sokszáz gépelt lap terjedelmű könyvet írt arról, hogyan képzei el ő népünk kialakulásának menetét. Legtöbbjük monomániás és agresszív. Ilyen az Attila sírját kutató műkedvelő régész, vagy az asztrólogus-nyelvész, aki a csillagképek állásából vezeti le szófejtéseit és a polgári életben műszaki rajzoló. Igazukról, elhivatottságukról valamennyien meg vannak győződve, és természetesen arról is, hogy a szaktudomány művelői járnak helytelen úton. Szélesebb közönség előtt azonban nem válhat ismertté működésük, mert könyvkiadói politikánk szerencsére nem kedvez nekik. Egy-egy rövidebb közlemény még így is hírt ad olykor a napi sajtóban az ügyesebbekről. A Magyar Nemzet 1965. november 16-i számában pl. egy Maliban járt történésszel készült riport beszámol arról, hogy az illető szerint rokonság lehet a magyar és az afrikai (szudán-guineai) bambara nyelv között. Az Esti Hírlap 1967. május 19-én pedig az MTI közlése alapján jelentette, hogy egy magyar muzeológus sok szavunk kelta eredetét fejtette meg. Pl. kelta *ghent* szó az angol *gentleman*-en kívül a magyar *kend*-del állítható párhuzamba. Az MTI-nek az ilyen híradásokat április 1-re kellene időzítenie.

Az aránylag ismeretlenségben és visszhangtalanul folyó hazai ténykedőkkel szemben annál serényebben buzgólkodnak a külföldi emigrációban élő fél- és magántudósok. Ezek a külföldön megjelenő magyar nyelvű sajtótermékekben jó publikációs lehetőséget találnak, sőt könyvkiadási gondjaikat is meg tudják oldani.

A New Yorkban megjelenő „Krónika” c. folyóirat 1954. októberi, decemberi és 1955. márciusi számai közlik P. SZELÉNYI IMRE „Az őshaza nyomában” c. cikkét. A jó páter ebben az ugariti írást a székely rovásírás édestestvérének tekinti és lépten-nyomon hettita elemeket mutat ki nyelvünkben. A hajdani hettita fővárosnak, Hattusas-nak a romjait a törökországi *Boghazköy* falu helyén találták meg: nyilvánvaló SZELÉNYI szerint, hogy az utóbbi is ősi magyar szó, azaz *Bugaczkői*. A szíriai *Rasz Samra* pedig, ahol az ugariti ékirást megszólaltató leletek előkerültek, szintén magyar; mégpedig = *Rácsos kamra* és i. t.

MAGYAR ADORJÁN viszont „Ős magyar rovásírás” c. füzetében (Warren, Ohio 1961, „A Fáklya” c. lap kiadása) azt fejtegeti, hogy a magyar az etruszkkal

egyetemben európai ősnép. Leginkább a magyar és etruszk számrovás egyezései bizonyítanak ezt, továbbá a római [!] *rebus* és *rubrica* szavak, amelyek az etruszk-magyar rovás-ból származnak „b-vel ejtve” [!]. Mindez pedig nem volna lehetséges, „ha a magyarok csak ezer évvel ezelőtt lovagoltak volna be Európába, mint műveletlen, sátoros nomádok” — vélekedik M. A. (i. m. 21. l.).

„Etruszk—magyar rokonság” c. könyvéből ítélve (Warren 1966) KÚR GÉZA „A Fáklya” szerkesztője ennek az elméletnek még nagyobb képzelőerővel megáldott apostola. Érdemes megismernedni munkamódszerével. Etruszk feliratoknak úgy fejtí meg az értelmét, hogy azokat önkényesen szegmentálja és az egyes szelvényekhez hasonló hangzású magyar szavakat keresgél, melyeket azután behelyettesít az etruszk feliratba. Van pl. egy közmondásnak ítélt etruszk szövegrészlet, amely átírásban így hangzik: *vinimia leniace*. MAYANI megfejtési kísérlete szerint ennek jelentése ez lenne: „Im Wein ist Vergessen”. KÚR GÉZA is majdnem hasonló eredményre jut. Az alábbi szelvényekre osztja az etruszk szöveget: *vin imi leni ace*, s az egyes elemek magyarázata így hangzik:

- vin* = ,tengerész' (t. i. a finn *ui-* ,úszik' származéka lévén),
- imi* = ősmagyar *eme*, azaz ,asszony, feleség',
- leni* = magyar *lengő*, vagyis ,könnyű, könnyelmű',
- ace* = ősmagyar *acci* ,gyorsan, hamar, hirtelen' [?!].

Behelyettesítéssel az etruszk mondat jelentését így fogalmazza meg: „Tengerész-feleség könnyelmű — elhámorkodás” (i. m. 58. l.). Műfordításnak kissé kusza, sok értelmese sincsen, megfelelő asszociálással azonban a „könnyelmű tengerész-feleség” párhuzamba hozható a „borban a felejtés” örök igazságával.

Ennél is szebb azonban egy etruszk vödör feliratának „megfejtése”. E szerint a vödör-felirat tájékoztatta a leendő tulajdonost a birtokába került tárgy használatáról, ekképpen: „Lelőgatva vidd, ésszel használd. Megreped a máza, ha lángon van sokáig, magasra hányod, kedvtelésből megfontolás nélkül lóbálsz, a fogantyú nagyon rázza kirándul, sóhajtozol.” — Voltaképp csakugyan mi egyéb lehetne használati utasításként egy vödör oldalára írva? Mindez etruszkul így hangzik: *lavisesela rupinupifiae velxanu thelnavinutalina kusenkustrinaxe*. Magyarázatképpen elégedjünk meg ezuttal csak a szöveg utolsó szavának KÚR módszere szerinti analízisével;

- kus* = *gúzs*, vagyis természetesen ,fogantyú',
- en* = ,nagyon',
- kust* = a *k* „sajtóhiba” *r* helyett, s ekkép *rust* = *rázott*,
- rin* = *ringat* ,rángat',
- axe* = *ah* ,sóhajts' + *e* „a parancsoló mód ragja”, ,sóhajts'.

Ha mást nem is, azt készséggel elhiszük, hogy az efféle szókirakódsi kellemes társas játék lehet az Erie-tó és a Duna partján egyaránt. KÚR úr persze komolyan veszi. Ám mégsem ragaszkodik föltétlenül az etruszkokhoz. Ha a helyzet úgy hozza, elfogadja ő rokonokul a maorikat, vagy a sumérokat is, ahogyan ez a FEHÉR M. JENŐ „Képek a magyar sámáninkvizíciók történetéből” c. könyvéhez írt előszavából kiderül (Warren 1967.).

Ezzel viszont eljutottunk a sumér—magyar nyelvrokonság ügyéhez, amelynek a gondolata már a századfordulón felvetődött ugyan, interkontinentális méretekben kibontakozott mozgalommá azonban csak a második világháború után vált. A mozgalom központja Argentínában és az Egyesült Államokban van, de híveik megtalálhatók Ausztráliában, Kanadában, Latin-Amerika különböző országaiban, Franciaországban és egyebütt is. A sumérista eszmék könyvek, propagandairatok, rokoni és

egyéb kapcsolatok révén Magyarországon is széltében elterjedtek: a sumér gondolat híveinek hazai száma nagyobb mint gondolnánk. Hangjukat hallatják is újabban TIT előadások hozzászólásaiban, hetilapok és folyóiratok levelezési rovataiban és általában, ahol lehet. Újabban pl. tudományosnak ható külsőségekkel álcázott nagyobb terjedelmű tanulmány közlését próbálták elérni egyik akadémiai folyóiratunk szerkesztőségénél.

Eleven munka folyik Buenos-Airesben a Sumír—Magyar Tudományos Társaság köreiben, mely gróf Károlyi István elnökletével könyvkiadói tevékenységet is folytat. Ugyanitt a Facultad de Sumerología Magyar Szemináriuma sumerológiai szakképzést nyújt, amelyre rendes vagy levelező hallgatóként bárki beiratkozhat és négy év alatt ledoktorálhat. Az itteni szakképzés színvonaláról és az elnyerhető doktorátus értékéről beszéljen helyettünk a Társaság és a Szeminárium kiadásában 1964-ben megjelent „Finnugor=Sumír” c. „felvilágosító irat”-nak két részlete.

A finnugor nyelvrokonság gondolatának születését így írja le ez a munka: „Munkácsy Bernát, Kálmán Béla, Hunfalvy Pál, Reguly Antal, Szilasi Móric, Pápay József, Róheim Géza, Fokos-Fuchs Dávid, Beke Ödön, Löwy Ernő, Juhász Jenő, Szinnyi József és Halász Ignác együttes terv szerint — de külön-külön felvéve a hatalmas honoráriumokat — kidolgozták, központi irányítás szerint, 1884 és 1916 közötti időben a vogul, osztják, zürjén, votják, cseremis és mordvin nyelvek nyelvkönyvét, szójegyzékét, népköltési gyűjteményét, megtoldták azt a felfedezett és szóhagyományokban állítólag élő hősénekekkel és egyéb ú. n. «szövegeket» is összegyűjtötték. Ezeket a — fent említett nyelvekre vonatkozó és azonos címet viselő — könyveket azután állami és akadémiai támogatással kiadták.” (i. m. 13. l.)*.

Nos, a listában felsoroltak együttes terv szerint aligha dolgozhattak, mert legtöbbjük nem is volt kortárs. A munka „elkezdésekor”, azaz 1884-ben REGULY ANTAL már 16 éve a temetőben nyugodott, „befejezésekor”, 1916-ban pedig KÁLMÁN BÉLA éppen hogy betöltötte harmadik életévét. Cirkuszban mutogathatták volna, ha ily zsenge gyermekkorában finnugor nyelvészeti tanulmányokat folytat.

A füzetke írói (FOYTA ISTVÁN, PÓK ZOLTÁN és BADINY JÓŠ FERENC) összekeverik a közelmúltban elhunyt ERNST LEWY volt berlini professzort a pornográf verseiről közismert LÖWY (ÁRPÁD) álnevű költőnkkal, aki egyébként jeles numizmata volt. S mivel E. LEWYnek Magyarországon soha nem jelent meg könyve, azért honoráriumot sem kaphatott (tiszteletdíjban egyébként a főlsszabadulás előtti akadémiai kiadványok szerzői sem részesültek; úgy látszik különben, hogy a szerzői tiszteletdíjak nagyságáról is téves elképzeléseik vannak a szerzőknek).

Meglep továbbá az idézetnek az az állítása is, hogy a felsorolt nyelvészek könyvei azonos címet viselnek. Aránylag jól ismerem a finnugor nyelvészeti szakirodalmat, és bizton állítom, hogy a fenti szerzőknek nincsenek olyan kiadványaik, amelyek azonos címen jelentek volna meg.

A „felvilágosító irat” végszavaiból is álljon itt egy részlet, főleg azért, hogy az olvasó az „irat” stílusából is következtethessen annak tartalmára:

„Befejezésül Padányi Viktorról szeretnénk megemlékezni, aki most Csaba Királyfi égi szekerén járja tovább az igazság útját. Hattyúdálában — a Buenos Airesben kiadott „Dentumagyaría” című munkájában 450 oldalon emeli magasra a fáklját, hogy valamiképpen megmutassa a magyarság elejeinek [sic!] göröngyös útját.

* Az idézetben előforduló helyesírási hibákat korrigáltuk.

A „magyar” származáskutatás és történelemírás pestisében alakja úgy emelkedik ki ma, mint az orvosi diagnózisok fertőjében hajdan a nagy Semmelweis Ignác. Padányi is — mint Semmelweis — csak tisztaságot követel. Ugyanazt mondja ő is a történelemtudósoknak, mint Semmelweis kiáltotta az orvosoknak:

«Uraim! — Mossanak kezet!» (i. m. 15. l.).

A felszólításnak eleget téve kijelentjük: természetesen nem lehet megítélni a sumér—magyar nyelvrokonság elméletét csupán az idézett röpirat primitív demagógiája és teljes tájékozatlansága alapján. Vannak e gondolatnak ügyesebb tollú, a tudományokban verzásusabb és módszerességre törekvő propagálói is.

Annak idején egy jó nevű vallástörténész, VARGA ZSIGMOND vetette fel munkássága melléktermékeként a sumér—magyar nyelv közti kapcsolat tételét. A mai suméristák elképzeléseinek legismertebb rendszerezője BOBULA IDA, akinek három könyvét ismerjük: *Sumerian Affiliations*, Washington 1951; *A sumér—magyar rokonság kérdése*, Buenos Aires 1961; *Origin of the Hungarian Nation*, Gainesville, Florida 1966. Ezeket a tanokat tovább fejleszti a merész képzeletű párizsi GOSZTONYI KÁLMÁN az „Ahogy Lehet” c. folyóiratban közölt cikkeiben (pl. 1954. júliusi, 1955. januári, februári ill. júniusi számban). Ezek, s a korábbi idézetben szerepelt PADÁNYI VIKTOR, nem képzetlen emberek: általában tanárok, történészek, irodalmilag tájékozottak. S éppen tudományos felkészültségük látszata, a munkáikban felvonultatott filológiai apparátus sokakat meggyőz a hirdetett tételek igazáról. Elsősorban azokat persze, akik az adatokat, forrásokat ellenőrizni, új igazságokat kritikával fogadni nem tudnak.

BOBULÁÉknak azután hiányzik a nyelvészeti felkészültségük: nemcsak általános ismereteik nincsenek ezen a téren, hanem speciális magyar nyelvészeti és sumér nyelvi jártasságuk is nagyon alacsony színvonalú. Holott a sumérológia fejlett tudományág, amelyet sok neves kutató magas színvonalon művel. Ezt a magas színvonalat azonban az emigrációban élő magyar kutatók képtelenek voltak elérni. Ezzel is magyarázható, hogy számukra csak egyetlen sumérológiai probléma ismeretes, a magyar (ill. finn-ugor) és sumér nyelvi (és kulturális) kapcsolatok és rokonság kérdése.

Nem arról van szó, hogy kereken ellenezzük a sumér kapcsolatok lehetőségét. Ilyen kapcsolatok — természetesen nem közvetlenül a magyarral, hanem annak valamilyen nagyon régi előzményével, nevezetesen mondjuk a praeurálival — eleve nem minősíthetők lehetetleneknek. A kapcsolatok lehetősége azonban egyelőre pusztán teoretikus és azzal a nyelvészeti elvvel függ össze, amely szerint lehetetlen két nyelvről bebizonyítani azt, hogy nem rokonok. Elméletileg helytelen volna tehát már előzetesen elutasítani az uráli nyelvek és a sumér kapcsolatának, vagy rokonságának a gondolatát. E gondolatot hirdetni azonban csak akkor lenne szabad, ha annak a bizonyítása, vagy legalábbis valószínűsítése megtörtént volna. A sumér rokonság eddigi nyelvészeti „bizonyítékai” ehhez nem elégségesek, mert félrevezetők, megtévesztők, erőszakoltak. A BOBULA IDÁTÓL és társaitól származó nyelvészeti érvekből csak egy tanulság vonható le. Ez pedig az, hogy a sumér rokonság hirdetői átvették ugyan a nyelvhasználatnak bizonyos külsőségeit, de annak lényegét nem értik. A nyelvtörténet számukra mindvégig idegen terület maradt.

Pedig a megbízható nyelvészeti felkészültség olykor csakugyan meglepő eredményre vezethet ezen a téren: az ilyesfajta sumér kapcsolatok kibogozgatása azonban hallatlanul bonyolult, aprólékos munka, amely egyhamar nem eredményez látványos elméleteket, viszont a kutatótól számos nyelv történetének ismeretét kívánja. Példaként lehet említeni PENTTI AALTO-nak „Ein alter Name des Kupfers” című alapos

tanulmányát (UAJb 31: 33—40), amelyben a szerző a „réz” sumér neve és uráli, indogermán meg egyéb nyelvek hasonló jelentésű szavai között próbál összefüggést keresni. Az ehhez hasonló munkák sok tucatjára lenne szükség ahhoz, hogy formába öntsük elképzeléseinket e nyelvi kapcsolatokról és történeti háttérükről.

ZSIRAI említett cikkében a szélel bélelt elméletek meglepően nagy skálája tárul eléink. A nézeteknek ez a tarkasága ma már csak nyomokban van meg. Ehelyett azonban mind nagyobb tért hódított a dilettáns sumér—magyar elmélet, amely a tájékozatlanság következtében nagy karriert futott be az elmúlt két évtizedben, hiába emelték fel szavukat ellene a külföldi magyarság nyelvészetben, régészetben, történelemben jártas képviselői (pl. LOTZ J.: Word 8 [1952]: 286—7; FOLTINY ISTVÁN: Civitas Dei. A Magyar Katolikus Tud. és Műv. Akadémia Évkönyve I [New York 1956]: 111—122; TARCZ SÁNDOR: Krónia 1954 március—június; BOGYAY TAMÁS: Új Látóhatár 6 [1960]: 369—386 stb).

A sumér elmélet azonban mégsem mondható monopol helyzetűnek. Mellette egy pánfinnugor elmélet is nagy rivális, főleg egy emigráns észt író, EDGAR SAKS jóvoltából. SAKS „Studies in ur-European History” címen indított egy sorozatot, melynek két kötete jelent meg: Aestii 1961 és Esto-Europa 1966. Mondanivalója eképp foglalható össze: Európa őslakói a jégkorszaktól kezdve finnugorok voltak. Az észthez és a finnhez közeli rokon nyelvet beszéltek szerinte a britonok, piktek, ligürok is. Az őseurópai finnugor kultúrát később a beözönlő kelta, görög, majd római, germán és szláv népcsoportok fokozatosan eltüntették.

E fantazmagóriára csupán azért érdemes a szót vesztegetni, mert nézeteit SAKS egyfajta tudományos körítéssel találja, s így könnyen megtéveszti a tájékozatlan olvasót.

SAKS fejtegetéseinek kiindulópontját egy Svédországban nemrég elhunyt neves észt régésznek, RICHARD INDREKO-nak a munkásságában találta meg. INDREKO tárta fel és interpretálta az ú. n. Kunda kultúrát (Észak-Észtország). Kundában a Baltikum egyik leggazdagabb mezolitikus emlékanyagát találták meg (i. e. VII. ezredből), s ezt a halász-vadász kultúrát INDREKO egy helyen — futó megjegyzésként — a finnugorságnak hajlandó tulajdonítani (nézeteinek ez tehát nem domináns vonása). Mindenesetre SAKS kapva kap e kijelentésen, és tényként fogadja el. Hivatkozik azután arra is, hogy INDREKO szerint Kunda eszközkészletének egy része, pl. a csont szigonyok, a nyugateurópai felső paleolitikummal mutatnak kapcsolatot. Ezt a gondolatot SAKS úgy bonyolítja tovább, hogy a kundai kultúra a nyugateurópai felső paleolit magdaléni művelődés örököse, s ez is, az is finnugornak tekintendő. Ebből ered az a végkövetkeztetés, amely szerint Európa őslakói a jégkorszak végén finnugorok voltak.

Egyetlen INDREKO idézet elégséges ahhoz, hogy megállapíthassuk, mennyire önkényesen és felelőtlenül sző tovább SAKS egy gondolatot. „Összefoglalóan a következőket állapíthatjuk meg a csont és agancs eszközökről. Ezeknek az eszközöknek bizonyos típusai... Nyugat-Európa paleolit központjaiból származnak, ahonnan azok északi és keleti irányban terjedtek el. A keleteurópai térségben legrégebb formáik a Kelet-Baltikumban... találhatóak. Innét vette át őket a kundai kultúra, valószínűleg kultúrális hatás révén. A kundai kultúra azonban nem vette át a Nyugat-Európában oly gazdagon képviselt kovakő hegyeket és egyéb kova eszköztípusokat, aminek áttelepülés vagyis kívülről jövő etnikai beszivárgás esetében meg kellett volna történnie.” (I. R. INDREKO, Meso-

lithische und frühneolithische Kulturen in Osteuropa und Westsibirien. Stockholm 1964: 33—34; a szövegkiemelés tőlem származik).

A kundai kultúrához egyébként számtalan nehéz probléma fűződik (a legfontosabbakról l. HAJDÚ: Népr. és Nyelvtud. 12: 7—8). Ezekre és a körülöttük burjánzó irodalomra SAKS még csak nem is utal. De hát egyáltalán elvárható-e tőle ilyen „apróságok” számontartása, amikor még fő forrására — INDREKO gondolataira — sem tud koncentrálni, és eltorzítva reprodukálja azokat.

Az elmélet régészeti megalapozása azonban csak bevezetése hosszadalmas nyelvészeti fejtegetéseknek. Bőségesen ömlesztett etimológiai magyarázatokba bocsát-kozik Európa víz- és helyneveinek eredetéről. Természetesen valamennyi finnugornak találtatik. Pontosabban: finn vagy észtt szavak jutnak eszébe a tárgyalt nevek kapcsán és ez elegendő ráció számára a finnugor eredet eldöntéséhez. Így kapcsolódik össze a *Duna* a finn *Tuoni* ’túlvilág’ szóval, folyónk régi *Istros* nevét pedig az észtt *istuma* ’ül’ igéből származtatja, de abban sem kételkedik, hogy az *Isonzo* folyó neve és az észtt etnonim is ide tartozik. A *Thames* folyó azonos az észtt *tamm* ’tölgyfa’ nevével, de finnugor az *Albion* név is (vö. finn *ala* ’alsó rész’). Véget érni nem akaró mennyiségben zúdíttja olvasójára az efféle képtelenségeket. Onomasztikai jártassága nincsen. BACH, DAUZAT, LEBEL, ROHLFS nevét és a nyugati nyelveken hozzáférhető összefoglaló jellegű monográfiáinak még csak hírét sem ismeri. Etimológiáiban — mint a műkedvelők általában — a hangalaki hasonlóságoknak tulajdonítja a döntő szerepet, egyéb módszertani alapelve nincsen. Kikeresgéli hát a térképről azokat a neveket, amelyekhez valamilyen észtt vagy finn szó valamelyest hasonlít, és ezekből a magyarázatokból egy hamis őstörténeti hipotézis talaján kártyavárat épít.

SAKS könyveinek kétségtelenül van koncepciója, sőt csak koncepciója van, az is elhibázott és káros. Pánfinnugor gondolatköre eléggé egyértelmű: egyfajta prehistorikus atlanti gondolatot terjeszt azt állítván, hogy minden művelődés Nyugatról áramlik Kelet felé. A Baltikum és Nyugat-Európa jégkori etnokulturális és nyelvi egységének zavaros tételével olyan hamis történeti képet fest, amely a múltra utalva provinciális szenvedélyeket éleszt, sőt talán még revizionista politikai elképzeléseket is kíván szolgálni.*

*

Van aki e romantikus őstörténeti illúziókat az idegenbe szakadt, gyökerét vesztett ember kisebbségi érzéseinek túlkompenzálásaként fogja fel. Lehet, hogy ebben van némi igazság. Legtöbbször azonban az őstörténeti ábránd-kergetők ultrás nacionalizmusa annyira nyilvánvaló, hogy ebben láthatjuk tevékenységük közös eszmei gyökerét.

* Annál különösebb, hogy egy különben jó szándékú magyar történész és múzeológus helynévkutatók révén ugyancsak arra a felismerésre jutott, hogy a jégkorszak végén Európa őslakói finnugorok voltak. Ezek az ő véleménye szerint Észak-Afrikából vándoroltak Európába, s messzire és sokfelé vezető útjuk egyes állomásain váltak ki közülük az etruszkok, baszkok, pelazgok, magyarok, paleoszamojédok, paleojapánok és i. t., sőt még a sumérok is (BELITZKY JÁNOS, Beszámoló egy készülő tanulmányról: Palócföld 1965: 76—103; vö. még a „Nógrád” c. napilapban közölt riportot B. J.-sal: „Utazás az időben” címen jelent meg a lap 1965. december 5.-i számában). B. J. helynév-egyeztetéseiből bemutatunk néhányat: *Tüttös* helynevünk természetesen a finn *tyttö* ’leány’ szóval áll kapcsolatban, *Ercsi* pedig a mordvinok *erzä* népnévével. A *Balaton* egy ’falu’ jelentésű *bal- ~ val- [?]* tö + a finn *-ton* fosztóképző összege ’lakatlan, elhagyott’ jelentésben. A tunéziai *Sussa* = finn *susi* ’farkas’, *Prága* nevének alapja pedig az állítólagos finn *para ~ pere* ’szolga, cseléd’ szó. Ez a pár példa is mutatja, hogy módszer és eredmény tekintetében SAKS szövejtésével azonos értékű etimológiákról van szó.

FINNOUGRISCHE URGESCHICHTSSCHREIBUNG
IN DER EMIGRATION

VON

P. HAJDÚ

Verf. behandelt eine Reihe von unseriösen Theorien, die bezüglich der Verwandtschaft und Urgeschichte der finng. Sprachen und Völker vor allem in Übersee in Mode kamen. Hierher gehören die Lehren von der etruskisch — ungarischen bzw. sumerisch — ungarischen Sprachverwandtschaft. Die Verfechter der sumerischen Theorie sind den anderen zahlenmässig stark überlegen, das angeführte Beweismaterial erweist sich aber als ebenso unannehmbar und unwissenschaftlich, wie die „Demonstration“ einer etruskisch — finnougri-schen Sprachidentität.

Einen anderen Weg beschreitet E. SAKS. Er präsentiert uns die eiszeitlichen Ureinwohner Westeuropas als Finnougrier. SAKS unterstellt den Finnougriern die Madeleine-Kultur des oberen Paläolithikums, und nach seiner Version sprachen z. B. die Pikten, Ligurer, Britonen finnougri-sch. Diese ursprüngliche finnougri-sche Urkultur brachten dann die nach Europa flutenden Kelten, Griechen, Römer, Germanen und Slaven zum Verschwinden.

Alle diese panfinnougri-schen Theorien sind dem Dilettantismus und einem hypertrophischen Nationalismus ihrer Erfinder entsprossen.

MISCELLANEA SAMOJEDICA*

MIKOLA TIBOR

I.

Az uráli genitivus problémáját vizsgálva N. SEBESTYÉN IRÉN részletesen tárgyalja a szelkup *-ndĭ* dativus-lativus-ragot is (ALH. VII, 323 kk.). Arra az eredményre jut, hogy a *ndĭ* ragnak csak az *-n* eleme volt eredetileg határozórag, a *-dĭ* pedig a determináló szerepben gyakran használatos Pxsg3-ból származik. A *-nd^o*, *-ndē*, *-nd* végű kamassz főnevekben, névutókban és határozószókban szintén a Pxsg3 nyomát keresi (i. m. 315 kk.).

Hogy a kamassz nyelvérzék számára a *-d^o*, *-de*, *-d* valóban birtokos személyragnak tűnt, azt igazolja az a körülmény, hogy a dativusban és locativusban álló nomen possessi a rendelkezésünkre álló kevés szövegben mindig Px-et vesz föl, ugyanakkor amikor birtokviszonyon kívül a főnevek az említett esetekben általában nem veszik föl a *-d^o*, *-de*, *-d* elemet. Lássuk a példákat! DONNER—JOKI „Kamassisches Wörterbuch”-jának szövegeiben a következő adatokat találtam:

90 *ād^on tābānd^o* 'am Fusse der in der Mitte des Zeltes befindlichen Stange', 91 *nen pi'mēndē* 'am Bande eines Frauenrocks', 92 *inen nānānd^o* 'am Bauche des Pferdes', 95 *nan tābānd^o* 'an den Stamm des Baumes', 95 *nan tāb^ond^o* 'am Stamme des Baumes', 96 *mān šuijund^o* 'innerhalb des Zeltes', 97 *uun ma'and^o* 'zum Zelte des Ulu', 99 *ba·tpōlān angānd^o* 'auf dem Deckel des unterirdischen Raumes'.

A birtokszó más eseteiben a birtokos személyrag egyáltalán nem általános. A nominativusban gyakori ugyan a birtokos személyrag, de a birtokos személyrag nélküli szerkezetek is vannak:

96 *man aĭ* 'die Tür des Zeltes', 98 *inen old'a... nēn old'a* 'die Pferdegeschierre... die Frauenkleider'. Az accusativus a legtöbbször birtokos személyrag nélküli: 91 *ēšān udāb^o* 'die Hände der Kinder', 88 *kōn^on kubāb^o* 'ein Bärenfell', 89 *kān^on kō^otōbo* 'des Kaisers Tochter', 93 *urāžān šide nukēb^o* 'Urāž^o-s zwei Weiber' stb.

Néhány birtokos személyragos alak: 91 *d'akt^onukain^o tendēn* 'die Sehnen der alten Weiber', 93 *kul'in mōt nēkēzānd^o* 'die Jungen des Rabennestes', 95 *uārin pājēzānd^o* 'die Mäuler der Schafe'.

A lativus-dativusi nomen possessi **t*• eleme olykor behatolt az abszolút ragozású lativusokba is: *šunh^o* 'in das Feuer', *bārān^o* 'in den Sack'. Ezen szavak *n*-je JOKI szerint (i. m. 133) korábbi **nd* (<**nt*)-ből való. N. SEBESTYÉN IRÉN (i. m. 315) elfogadja Jokinak ezt a magyarázatát, s rámutat arra, hogy a *šun to'ond^o* 'an das Feuer', *šund^o to'ond^o* ua., stb. kifejezések tkp. értelmezős szerkezetek, s hogy pontos fordításuk 'zu dem Feuer, an seinen Rand'. Hogy ma az ilyen szerkezetek mind értelmezős viszonyt tartalmaznak, az nem valószínű, legnagyobb részükben bizonyára

* Részletek egy hosszabb dolgozatból.

a possessiv viszonyítás áll előtérben, de ami a kérdéses szerkezetek eredetét illeti, teljes mértékben egyetértek N. Sebestyén Irénnel.

Hogy a determináló birtokos személyrag éppen az ilyesféle appositionalis-possessiv kifejezésekben járult a főnevekhez, s nem egyéb mondattani helyzetekben, az érthető, hiszen a nomen possessoris által a nomen possessi bizonyos mértékig határozottá vált. Nyilván az sem véletlen, hogy éppen a lativusi nomen possessin általánosult a determináló elem, s az sem, hogy az abszolút ragozású alakok közül éppen a lativus-dativusra terjedt át a ${}^*t\bullet$. Mindennek az oka az lehet, hogy a genitivus föltehetőleg a dativus-lativusból származik, s a két eset világos elkülönítése céljából tapadt a Px a lativusraghoz.

Az északi szamojéd nyelvekben nagyon hasonló viszonyokat figyelhetünk meg. Az enyec *-ddo*, *-do*, *-to* ragok közül a *-ddo* bizonyosan *nt - kapcsolatot tartalmaz. Az összetett dativusrag a nganaszanban is megvan: *-nta(η)*, *-nda(η)*, *-ta(η)* stb. A nyenyec *-n*, *-t* dativusragok közül a *-t* (pl. *ṁāt* 'a házba') föltehetőleg szintén korábbi *nt -re megy vissza, hiszen a *ṁāt* 'a házba' szó teljesen megegyezik a *māt* 'a te háznak' a' genitivusi Pxsg2-vel ellátott szóval, amelynek *-t* végződése bizonyosan *nt -re megy vissza. Az északi szamojéd összetett lativusragok második eleme feltűnően egyezik a megfelelő genitivusi Pxsg2-vel. Hasonlítsuk össze a következő nyelvi elemeket:

	dativusrag	sg gen Pxsg2	sg gen Pxsg3
nyenyec	<i>-n</i> , <i>-d</i> , <i>-t</i> ($<{}^*nt$)	<i>-nd</i> , <i>-t</i> ($<{}^*nt$)	<i>-nda</i> , <i>-ta</i>
enyec	<i>-ddo</i> ($<{}^*nt$), <i>-do</i> , <i>-to</i>	<i>-ddo</i> ($<{}^*nt$), <i>-do</i> , <i>-to</i>	<i>-dda</i> ($<{}^*nt$), <i>-da</i> , <i>-ta</i>
ngan.	<i>-nta(η)</i> , <i>-nda(η)</i> , <i>-ta(η)</i>	<i>-ta</i> ($<{}^*nt$)	<i>-tu</i> ($<{}^*nt$)

A nganaszan *-ta*, *-tu* rag előtti egykori *n -re utal az a körülmény, hogy ezek előtt a ragok előtt a főnév gyenge fokban áll, pl. *jajeta* 'apádnak a...', de *jasera* 'apád', s ez a második szótageredeti zártságára vall. A nganaszan dativus-lativusragok végső, ma már általában lekopott *η*-je szintén lativusrag.

Az összetett lativus-dativus rag és a sgen Pxsg2 ilyen messzemenő egyezése aligha lehet véletlen. A főntebb vizsgált déli szamojéd viszonyok alapján arra gondolhatunk, hogy az összetett dativusrag az északi nyelvekben is determináló szerepű birtokos személyragot tartalmaz, de itt nem 3., hanem 2. személyűt. Közismert, hogy a Pxsg2 az északi szamojéd nyelvekben nagyon gyakran determinálásra szolgál. A folyamatot itt is a genitivus és dativus közti különbségtevésre való törekvés válthatta ki.

Érdekes, hogy a nyenyec folyamatos melléknévi igenévképzőnél ugyanolyan $n \sim d \sim t$ váltakozás fordul elő, mint a lativusragnál, vö. a *-na*, *-da*, *-ta* igenévképzőt és a *-n*, *-d*, *-t* lativusragot. Ez a párhuzamos váltakozás azért érdemel figyelmet, mert különben az *n* nem szokott *d*, *t*-vel váltakozni. Az $n \sim d \sim t$ váltakozó hangok közül a *-t*, *-d* mássalhangzós *tő* után szokott állni. Valószínű, hogy az összetett *nt - rag *n*-je a hármas mássalhangzó-torlódás miatt esett ki a mássalhangzós tövekben, s így ott a *-t*, *-d* most már egyedül látja el a lativusi irányjelölést.

A nyenyecben az összetett ${}^*nt\bullet$ rag *t*-je magánhangzós tövekben szabályosan esett ki, a nganaszanban és enyecben szabályosan őrződött meg (enyec *dd*), vö. finn *kanta*, nye. *ḡāna*, eny. *kadda*; finn *jäntee*-, nye. *jēn*, eny. *jeddi*, ngan. *jenti*.

A *-n*, *-d*, *-t* dativusi ragváltozat (')-je lehet másodlagos, analogikus, mint az *m'* accusativus ragon is. A nganaszan *-nta(η)*, *-ta(η)* alapján azonban arra is gondolhatunk, hogy a nyenyec -, mint bizonyára a nganaszan *-η* is, a genitivusraggal azonos, amely akkor járult a dativus-lativusi ragkomplexumhoz, amikor a genitivusrag nem különült még el teljesen, amikor még irányhatározói szerepet is betöltött. Erre

mindhárom északi szamojéd nyelvben akkor lehetett leginkább szükség, amikor a mássalhangzós tövekhez járulva a rag *-nt* mássalhangzókapcsolatának *n*-je, a tulajdonképpeni dativusrag kiesett.

Az eddigiekben fölvetett problémákat nyilván nem lehet megoldottnak tekinteni, számos részletkérdés még további kutatásokra vár.* Reméljük, hogy föltevésünk a jövőben beigazolódik.

II.

N. SEBESTYÉN IRÉN idézett tanulmányában a szelkup genitivusragot is megvizsgálja. Ezzel összefüggésben kitér (ALH. VII, 322 kk.) a következő szelkup nyelvjárási adatokra: K. *kuagan-par*, NP. *kuagan-pari*, FO., Csul. *kuakta-par*, B. *kēget-pār*, *kuekte-pār*, Taz. *kuekte-pār*, É. *kuet-par*, 'Achsel' (K., NP. *kuaga* 'Schulter'; É. *par*, K. *pār* 'das Obere, die Höhe'); — Csul. *agan tuob* 'Lippe (-Mundrand)', Taz *akte-tom* id. (É., Jel., Kar. *ak, āk*, KO., K., NP., B., Taz *ān*, Csul. *oan*, FO. *ean* 'Mund'; É. *top*, KO. *tōb*, Csul., FO., NP. *tuop*, B., Kar. *tup*, Taz *tōp* 'Rand'). Úgy véli, hogy a felsorolt szóösszetételek *-n*, *-t*, *-te*, *-ta* végű nomen possessorisai két csoportra oszthatók: az *-n* végűek genitivusragot, a *-t*, *-te*, *-ta* végűek viszont csak determináló szerepű Pxsg3-t vesznek föl, genitivusragot nem tartalmaznak. Ebből kiindulva úgy látja, hogy a nomen possessoris általánosan mondható *-n ~ -t* végződése sem azonos mindig az *-n ~ -t* genitivusraggal, hanem a *t* több esetben is nominativusi, determináló Pxsg3 lehet. Megemlítem itt, hogy egyes szelkup nyelvjárásokban a szóvégi *n* és *t* szabadon váltakozik egymással nemcsak a genitivusragban, hanem minden más szóban is.

E magyarázat ellen föl lehet hozni a következőket: (1) Ha a nomen possessoris birtokos személyraggal van ellátva, akkor a végződése általában *-ndē*. Ez a *-ndē* N. SEBESTYÉN IRÉN szerint azonos a possessiv ragozás dativusával (ALH. VII, 327), ami véleményem szerint is igaz végső fokon. Viszont teljesen elszakítjuk egymástól az abszolút és a possessiv ragozás azonos alakjait, ha feltesszük, hogy pl. a *surēt čātē* 'über den Wolf' előtagja csak birtokos személyragot venne föl, amíg például az *irāntē čātē* 'an der Stelle des Mondes' előtagja a birtokos személyragon kívül egy *-n* dativusragot is kapna. Az abszolút ragozásban álló nomen possessoris az esetek egy részében valóban nem vesz föl semmilyen casus-suffixumot, de az abszolút és a possessiv ragozású nomen possessoris azért többnyire mégis csak abban az egy vonatkozásban tér el, hogy az egyik tartalmaz birtokos személyragot, a másik pedig nem. (2) A NP nyelvjárásban *kuagan pari* alakban fordul elő a 'Schulter-Oberes' kifejezés, s nem véletlen, hogy éppen itt találkozunk az *-n*-es formával. A Natsko-Pumpokolski nyelvjárás ugyanis a keti nyelvjárások közé tartozik (vö. SUST, CXXII, 3), amelyek mindig megőrzik az *-n* hangot (vö. SelkGr. 5.). Úgy tűnik tehát, hogy az *-n ~ -ta*, *-te* ellentétben nem két suffixum ellentétéről van szó, hanem nyelvjárási ellentétről. A DUL'ZON följegyezte szelkup anyag egy része is *n*-ező nyelvjárásból származhat, mert a birtokos szó következetesen *-n* ragot kap (vagy ragtalan), pl. Ketsk. 136 *тан кын па'ро:нт түүнандж 'ты на берег придешь'*; Ketsk. 132 *палат'ен парт кужалгы? 'на полати лечь?'*; Ketsk. 126 *са: Уын па: рут омдъ 'на соль сел'*; Ketsk. 126 *и табым саУън*

* *Társszerkesztői megjegyzés:* ennek során várhatólag több fontos morfonológiai kérdésnek is szava lesz az allomorfozok magyarázatában, főleg az *n ~ t* (*~ d*) suffixum-alternáció genézisére vonatkozóan. — HP.

па: роУоддъ каленкан омдъдджеджай 'и его на коленки сверху на соль поставили'; Du. 16, 30 а мѳган пароУън са: Уътку к'ер'ег'енг ду: псе 'а сверх муки посо- лить надо дубом'.

Nekem az a véleményem, hogy a *kuak̥ta-par*, *kuək̥te-pār*, *ākte-tom ta*, *te* elemének magánhangzója ejtéskönnyítő szerepben van jelen az idézett alakban. Nélküle ugyanis hármias *k̥t̥p* mássalhangzó-torlódás keletkezne, amelyet a szelkup nyelv nem visel el. Magyarázatunk helyességét igazolja a következő adat is: (Pr. 39) *na kožainti čati* 'gegen die Herren', ahol a *t̥i* végződés *i*-je aligha lehet más, mint ejtéskönnyítő hang.

Hogy a szóban forgó szerkezetekben valóban a hármias mássalhangzó-torlódás feloldásáról van szó, az N. Sebestyén Irén példáiból is kiderül. A *kuək̥te-pār*, *kuet-par* kifejezésekben a *k̥t̥p* torlódás feloldása az első esetben ejtéskönnyítő magánhangzó betoldásával, a másodikban a *k* kiesésével történik meg.

III.

A szelkup névutós szerkezetek vizsgálata során két érdekes kifejezésre bukkantam: (A. 66) *aps̥iti̯t̥ muširi̯pti̯t̥ čati̯* 'wegen des Kochens seines Essens' és (ZP. 61) *me uči̯pti̯t̥m̥ti̯t̥ čati̯* 'um unsere Arbeit'.

Az első névutós szerkezetben az *aps̥iti̯t̥* szó helyett *aps̥inti̯* volna szabályos (*aps̥i̯* 'étel' + *-nti̯* sggenPxsg3). Az *aps̥iti̯t̥* három részre tagolható: *aps̥i̯* + *t̥i̯* sgnomPxsg3 + *t̥* az abszolút ragozás genitivusragja.

Az első kifejezés elemzése hozzásegít minket az igen különös *uči̯pti̯t̥m̥ti̯t̥* szó helyes értelmezéséhez. E szó végén a névutó miatt a sggenPxplurI ragjának kellene állnia (*-m̥ti̯t̥*), e helyett viszont *-mti̯t̥* van, amely tkp. a sgaccPxplur 2→3 ragja! Elírás történt volna a szóban? Nem. A kérdéses szóalak úgy jött létre, hogy az *uči̯pti̯t̥* főnévhez a *-m̥ti̯t̥* sgnomPxplurI járult, majd a szóhoz hozzátették még az abszolút ragozás *t̥* genitivusragját, a *-m̥ti̯t̥* *t̥*-je miatt egy *i̯* kötőhangzóval: **uči̯pti̯t̥-m̥ti̯t̥-i̯-t̥*. Az utolsó előtti, nyílt szótag redukálódásra hajlamos *i̯*-je kiesett, s így alakult ki a furcsa *uči̯pti̯t̥m̥ti̯t̥* szó.

IV.

A nganaszan *kundjen* 'hinein', *kunsene* (Locativ), *kunseda* 'von innen', *kunsemane* 'dem Innern entlang' névutók etimológiai megfelelői a következők: nyenyec *šont'e* 'Eingeweide', enyec Ch. *sod'e*, *sud'e*, B. *suse*, Szelk. É. *sünž*, Taz *sünd'*, kam. *šojō* (vö. LEHTISALO, JurVok. 104). A szamojéd szavakat — a nganaszan kivételével — először HALÁSZ kapcsolta össze (NyK. XXIII, 271). A szócsaládot a magyar *szék* 'medulla, nucleus', finn *sisä*, osztják *tigbi*, *tibe* 'das Innere' és más finnugor szavak (vö. MUSZ. 285) megfelelésének tartja. — SETÄLÄ (FUFA. XII, 97) a nganaszan szót a kam. *khüjü*, *kuju* 'Brust', taigi *künšum*, mord. *kuntška*, *kutška* 'Mitte' szavakkal rokonítja, s a nyenyec *šont'e* családját a nganaszan *sinsa* 'Brust' szóval hozza összefüggésbe (vö. SUSA. XXX/5:58). — PAASONEN (Beitr. 187, 191) elutasítja a finnugor egyeztetési kísérleteket, s ő adja először a LEHTISALO által is elfogadott etimológiát. PAASONEN véleményét mi is osztjuk. A nganaszan szókezdő *k*-ra nézve az PAASONEN véleménye, hogy az talán **čončo* > *končo* elhasonulás következtében alakult ki.

A szócsalád első szótagbeli magánhangzóját LEHTISALO (i.h.) összamojéd $*\dot{o} \sim *u$ -ra vezeti vissza.

Szerintünk PAASONEN hangtani magyarázata nem meggyőző. Valószínűbbnek tartjuk, hogy a nganaszan kivételével minden szamojéd nyelvben $*k\ddot{u} \rightarrow *s\ddot{u}$ -asszibiláció történt — egy megoldási lehetőség, amelyre Paasonen is utal. A problémát ez esetben az okozza, hogy az asszibiláció szóbelseji $*\dot{o}$, $*u$ hatására következett volna be, már pedig ilyen hangot én nem szívesen tennék föl az összamojédra, habár LEHTISALO (i. h.) számol ilyen hangokkal. Úgy vélem ugyanis, hogy az $*\dot{o}$, $*u$ hangok másodlagosan keletkeztek korábbi $*o$, $*u$ -ból egy szomszédos lágy mássalhangzó hatására. Azt hiszem, a nganaszan *kuñse* etimológiáját a legmegnyugtatóbban a következő módon tisztázhatjuk. Az összamojédra $*k\ddot{u}\eta \sim *k\ddot{u}s \sim *k\ddot{u}j$ -alakot tételezünk föl, amelyben az $*\eta$, $*s$, $*j$ lativusrag. A háromféle tőalak rekonstruálása szükséges, mivel a nganaszan, a nyenyec, az enyec Ch. és a szelkup szóbelseji $*\eta\check{c}$ -re, az enyec B, $*s$ -re, a kamassz $*j$ -re mutat. Az $*\eta$ után több nyelvben még egy további $*\check{c}$ -képző vagy ragelem járul. Ezek után a hangfejlődést így magyarázhatjuk: ngaszan: $*k\ddot{u}\eta\check{c}\ddot{u} > *ku\eta\check{c}\ddot{u}$ (az $-\eta$ hatása!) $> ku\check{d}'e \sim ku\check{n}se$ (az $-\eta\check{c}$ kapcsolat szabályos fejlődése); nyenyec: $*k\ddot{u}\eta\check{c}\ddot{u} > *s\eta\check{c}\ddot{u} > *son\check{c}e > *s\check{o}nt'e$. A LEHTISALO föltette $*\dot{o} \sim *u$ váltakozás helyett tehát korábbi $*\ddot{u}$ -ból létrejött $*o \sim u$ váltakozást tehetünk föl, de talán még helyesebb egyszerűen csak o -val számolni, s az u kifejlődését az η zártabbá válást előidéző hatásának tulajdonítani.

V.

A nyenyec *tōtařew* 'valamihez hasonlóan, -ként' névutó *-tařew* része képzőszerű elem, amellyel határozószavakat képezhetünk névszókából. Terescsenko külön is szótározza: *-тарев' (-дарев')* 'как, словно'; *харэ" мятарев' палы"* (Ямал) 'торосы стоят как чумы'; *ладавы вэндарев'* 'как побитая собака'; *халэв чэ тэдорик недарев' тэри вэре"* 'громко, как бранчливые женщины, кричат чайки'

Ez az elem Lehtisalonál is több helyen megtalálható, pl. L. 122, 415 (T) *χōba dařew' nuxul'ej'* 'schleppte sich wie ein Fell.' Maga a *tařew* különben a *tařem* 'so határozószónak az alakváltozata, a *tařem* pedig a *ta*- névmástőből ered.

A névutó *to* előtagja van meg a következő melléknévi származékban is: (L. Wb. 491) O, T *tolxa* 'ähnlich, -artig', Sj. *to* 'olxa, Lj-E *to* 'orxa, *šit t.* 'deinergleichen' *t'ukäej t.* 'diesen ähnlich' stb.

A *to*- előtag a következő déli szamojéd adatokkal függ össze: szelkup (SUST. CXXII, 110) *tōp, toop* 'Rand, Grenze', kamassz *to* 'Rand, Kante', CASTRÉNNÁL (Wörterverz. 186) 'das Äusserste' is. Hangtanilag az egyeztetésnek nincs akadálya, hiszen a *tolxa* a nyilván a *-raxa* képzőnek azt a *-laxa, -lxa* variánsát tartalmazza, amely a $-(')$ végű szavakhoz szokott járulni (vö. NJaz. 82). A nyenyec $(')$ a $*p$ folytatása lehet, mint a kamasszban is. A p megvan viszont a szelkupban.

Jelentésstanilag föl kell tennünk, hogy a szó eredetibb értelmé 'el, ki, külső' lett volna. (Talán olyan névmási töből, mint a magyar *tova* is?!). Ebből fejlődött volna ki a nyenyecben a 'valakinek a külseje, kinézése, alakja' jelentés, amely a *tolxa to* alapszavában kikövetkeztethető. A magyar *külső* szó ilyen fejlődés eredménye, de a német *das Äussere* is hasonló jelentésű.

VI.

A kamassz *tpžə* 'mit dem Strom' szó fordul elő az alábbi mondatban: (DONNER-JOKI 88) *peñllo' Btəbi d'ayan tažə* '(die Maus) ging abwärts mit dem Strom'.

A *tažə* szó föltehetőleg a *ta-* névmástő származéka. A tőhöz az ismerős *-ka-*koaffixum + a **i* lativusrag járulhatott. Az *-*ai-*kapcsolat egy palatális magánhangzóvá olvadt össze, majd e palatális vokális hatására a *k* asszibilálódott. Hasonló asszibiláció gyakran előfordul a kamasszban és a többi szamojéd nyelvben is. PAA-SONEN (Beitr. 185 kk.) számos példával igazolja ezt. A kam. *žet* fosztóképző (pl. *simā-žet* 'szem nélküli, vak') szelkup megfelelése *-kətbl'*, a nganaszan pedig *-kai*, *-gai*. Az enyecben (*-sede*, *-dede*) és a nyenyecben (*-šada*, *-ši*) szintén asszibiláció történt.

A szó tulajdonképpen az ismert *taka-* 'mögött' névutócsalád sarjadéka. A nyenyec *taši* 'hinunter, nieder' s az enyec *tosi* 'nach unten, hinab' a szelkup *takkə* 'le, lefelé' stb. határozószavak ugyanolyan fejlemények, mint a kamassz *tažə*.

VII.

Lehtisalo „Juraksamojedische Volksdichtung”-jában (SUST, XC, 111) fordul elő a *nišajuta ŋil* 'vor ihre Eltern' kifejezés. Ez a példa azért érdekes, mert eddig ez az egyetlen adat a szamojéd nyelvekből az elliptikus duálisra*. RAVILA (FUF. XXVII, 22 kk.) részletesen megvizsgálta az elliptikus duálissal kapcsolatos kérdéseket, s arra a megállapításra jutott, hogy az ilyenféle szerkezet nagyon ritka. Mindössze 3—4 példát idéz az obi-ugor nyelvekből.

Rövidítések

A. = Popova, N. Sz.: Učebnik arifmetiki. Leningrád 1933.

Du. = Jazyki i toponimija Sibiri. I. Tomsk, 1966.

Ketsk. = Dul'zon, A. P.: Ketskije skazki. Tomsk, 1966.

Pr. = Prokofjeva, E. D.: Kniga dlja čtenija. Učebnik dlja vtorogo klassa. Moszkva—Leningrád 1935.

ZP. = Zulev, P. N.: Kniga dlja čtenija. Leningrád 1934.

MISCELLANEA SAMOJEDICA

VON

TIBOR MIKOLA

I.

Das Lativsuffix der absoluten Deklination im Selkupischen ist *-ndi*, *-ti*. Die Variante *-ti* wird bei konsonantisch auslautenden Stämmen gebraucht. IRENE SEBESTYÉN-NÉMETH ist der Meinung, das Suffix *-ndi* sei aus *n* (Lativsuffix) + *d* *š* Pxsg3 zusammengesetzt. Ähnliche Verhältnisse finden wir auch im Kamassischen. Das **t*●-Element dieser südsamojedischen Lativsuffixe, das heutige Pxsg3, diene anfangs zur Determination.

Der Verfasser versucht diese Annahme zu unterstützen. Er weist darauf hin, dass die lativischen Nomina possessi im Kamassischen immer das Pxgs3 haben, während in anderen Fällen das Px oft fehlt. Die lativischen Substantive der absoluten Deklination bekommen das Px nur in wenigen Wörtern. Der Gebrauch des determinierenden Px bei den Nomina possessi ist verständlich, weil das Besizwort durch das Possessivverhältnis näher bestimmt wird. Bei den Substantiven der absoluten Dek-

* A *társszerkesztő jegyzete*: Ilyesféle elliptikus szerkezetekre hozok példákat a szölkupból „A szamojéd konnektív — reciprok képző genetikai és areális-tipológiai összefüggései” című sajtó alatt levő cikkemben. Pl. *erajmoge* „szülők”, *ewwezaqi* „anya és fia” stb. — H.P. [e kiadvány tördelésekor megjelent: NyK 71: 62—63].

lation ist das *d̥*-Element analogisch erschienen, um den Genitiv und Lativ-Dativ zu unterscheiden. Diese Entwicklung konnte sich nur im Selkupischen vollenden.

Auch die nordsamojedischen Sprachen kennen das zusammengesetzte Lativsuffix (**n* + **t̥*). Das **t̥*-Element ihres Suffixes ist aber nicht mit dem Pxg3, sondern mit dem Pxg2 identisch. Da aber in diesen Sprachen das Pxg2 ein sehr oft angewendeter Determinator ist, können wir die Entstehung der nordsamojedischen **nt̥*-Suffixe auf die oben dargelegte Weise erklären. Die Varianten -*d̥*, -*t̥*, die zu konsonantischen Wortstämmen treten, sind dadurch zustande gekommen dass der mittlere Laut beim Zusammentreten von drei Konsonanten eliminiert wurde.

II.

IRENE SEBESTYÉN-NÉMETH untersucht solche selkupischen Ausdrücke wie *kuagan par*, *kuakta par*, *kuet-par* 'Schulter-Oberes' usw. Sie ist der Meinung, *kuagan par* sei anders aufgebaut als *kuakta par*. Die Endung -*n* im ersten Beispiel sei die Genitivendung -*n* ~ -*t*, das Suffix -*ta*, -*t* im zweiten aber das Pxg3.

Mit dieser Erklärung können wir nicht einverstanden sein. Im Artikel wird unter anderem darauf aufmerksam gemacht, dass in den Dialekten, in denen das Genitivsuffix -*n* mit -*t* nicht wechselt, kommt der Typ *kuakta par* nie vor, obwohl das Pxg3 auch in diesen Dialekten -*t̥* lautet. Deshalb müssten wir solche Konstruktionen wie *kuakta par* folgenderweise analysieren: *kuak* + *t* (Genitivendung) + *a* (Hiatusilber) + *par*.

III.

Der Verfasser zergliedert einige interessante selkupische Nomina possessoris und stellt fest, dass das mit Px suffigierte Nomen possessoris auf zweierlei Art aufgebaut werden kann: 1. Nomen + *n* (Genitivendung) + Px des Genitivs, 2. Nomen + Px des Nominativs + *t* (Genitivendung). Diese letztere Ausdrucksweise ist sehr selten.

IV.

Der etymologische Zusammenhang von *ngan. kundjeŋ* 'hinein' und *nen. šón̄te* wird folgendermassen erklärt: im Nganassanischen: **k̄ŋč̄ŋ* > *kuŋč̄ŋ* (ŋ!) > *kuŋde*; im Nenzischen: **k̄ŋč̄ŋ* > **š̄ŋč̄ŋ* > **šonče* > *šón̄te*.

V.

Der erste Teil der nenzischen Wörter *tōtaŋew* 'so wie', *to'olxa*, *tolxa* 'ähnlich, -artig' kann mit den folgenden südsamojedischen Wörtern verglichen werden: selk. *tōp* 'Rand, Grenze', kam. *to* 'Rand, Kante; das Äusserste'.

VI.

Das kamassische *taže* 'mit dem Strom' hat dieselbe Struktur wie das nen. *taši* 'hinunter, nieder': <*ta*- (Pronominalstamm) + *ka*- (Koaffixum) + **š̄* (Lativsuffix).

VII.

Zum Schluss führt der Verfasser einen Ausdruck an, in dem ein Beispiel des sogenannten elliptischen Duals enthalten ist. Diese Art des Duals war bisher unbekannt in den samojedischen Sprachen.

A NYENYEC TÖBBES GENITIVUSRÓL

LABÁDI GIZELLA

Az uráli számjelölés problémakörének tisztázásához elengedhetetlen a közsamojéd alapnyelv számjelölésének rekonstruálása. A megoldásra váró részfeladatok közül most csak egyet, a szamojéd névszók többes genitivusának alakulását szeretnénk megvizsgálni. A mai szamojéd nyelvek ebből a szempontból, akárcsak a névszóragozás egyéb részletei, eléggé tarka képet mutatnak, s az eltéréseket nehéz közös nevezőre hozni. A plurális genitivus egységes megformálásával és használatával éppen ezért a közsamojéd alapnyelvben nemigen számolhatunk.

A szölkup névszók esetragozásában mindhárom számban az *-n* (ill. szkÉ. *-n ~ -t*) genitivusrag jelentkezik. Ez a tény, hogy ti. plurális genitivusban ugyanaz az *-n* (ill. *-n ~ -t*) rag szerepel, mint amelyet az egyes és kettes számban is láthatunk, természetes következménye a szölkup névszóragozás egységes alakulásának: a többesjel (ill. a duálisjel) után jobbra következetesen az egyes számban is alkalmazott esetragok használatosak.

A kamasszban — a szölkuphoz hasonlóan — mind singulárisban, mind plurálisban az uráli eredetű *-n* genitivusrag szerepel. A pluralitás jelölése, ahogy a többi függő esetben is, az *-ʔi* vagy *-san* morféma segítségével történik.

A szölkupban és a kamasszban érvényesülő következetesség, s ezt az északi szamojéd nyelvek eltérő jelenségei alapján állíthatjuk (l. alább), minden bizonnyal későbbi — a közsamojéd alapnyelv felbomlása után lezajlott — fejlődés eredménye. Erre utal a szölkupban a nyelvjárásonként változatos, sőt az északi szölkupon belül az élők és élettelenek közti különbségtételtől kondicionált kétféle többesjelölés. A többesjelölés módosulásait az a tény is mutatja, hogy az *-ʔi* elemet a szölkupban birtoktöbbesítőként alkalmazzák, s a névszók többesi esetalakjaiban nem szerepel, a kamasszban és az északi szamojéd nyelvágban viszont az abszolút ragozásban is találkozunk az *-ʔi* többesi morfémával.

Az északi szamojéd nyelvekben a névszók plurális accusativusában és genitivusában mutatható ki a PU *-ʔi* többesjel. A plurális accusativus vagy *-i*-re végződik, vagy egy hajdani *-ʔi* nyomát őrzi (l. WICKMAN, *The Form of the Object*: 85–89. l.), míg a plurális genitivust e nyelvekben a plurális accusativustól csak egy szóvégi *-ʔ* különbözteti meg. Vö. nyeny. *pā* 'Baum': placc. *pī*, plgen. *pīʔ*; ngan. *juka* 'Stück, Brocken': placc. *juki*, plgen. *jukiʔ*; eny. *maha* 'Rücken': placc. *mohe*, plgen. *moheʔ*.

Az északi szamojéd névszók plurális accusativusából hiányzik a singulárisi formából leválasztható *-m* accusativusrag. Ehelyett tőalternáció fejezi ki a többes accusativust, néhány olyan esettől eltekintve, amikor a plurális accusativus a singuláris nominativusszal esik egybe. Ez a tőalternáció egyszerre jelöli a pluralitást és az accusativusi funkciót. A többes accusativusban ma is meglevő, vagy nyomaiban kimutatható *-ʔi* eredetileg többesi funkciójú morféma, s a vele ellátott forma voltaképpen egy olyan többesi tőalak volt, amelynek pl. WICKMAN konnektív funkciót tulaj-

donít, olyan képességet tehát, amely két szó közötti szintaktikai összetartozást jelöl (i. m. 88. l.). Ebből az általános használatból szilárdult meg később a szamojédban a többes accusativus (a lappban és a finnben meg a többes genitivus) kifejezésének ez a sajátos módja.

Az északi szamojéd nyelvek plurális genitivusa szintén e folyamatban jött létre, azzal a különbséggel, hogy a „többesi konnektív tő” a későbbiekben kiegészült egy olyan elemmel, amelyet a mai -ʔ reprezentál. WICKMAN nem kételkedik abban, hogy ez a -ʔ azonos az északi szamojéd nyelvek egyes szám genitivusának *-n-ből származó -ʔ ragjával (i. m. 89, 117. l.). A nyenyecben a nazalizálható és nem nazalizálható hangszalagzárhangok megkülönböztetése során azonban ismeretessé vált, hogy a singuláris genitivusban jelentkező glottális zárhang nazalizálható, a plurális genitivus -ʔ-ja azonban nem az. Nyitva hagyva most azt a kérdést, hogy a kettős eredeztetésű hangszalagzárhangok a nyugati és a középső nyenyec nyelvjárásokban csakugyan önálló fonémák-e, arra fordítsuk inkább figyelmünket, hogy a két hangszalagzárhang mássalhangzó-alternánsai keveredhetnek-e egymással. A tapasztalat az alternációk szilárdsága mellett szól (l. HAJDÚ, ALH 7:245—271. l.). Az egyetlen komoly szóba jövő szabálytalanságot az mutatná, hogy bizonyos denominális igékben, melyeket néhányan a plurális genitivusból képzetteknek tartanak (HAJDÚ, ChrestSam. 67—68. l., KUPRIJANOVA—HOMICS—SCSERBAKOVA: Neneckij jazik: 113. l.), az infinitívus képzője előtt -n jelentkezik a plurális genitivus -ʔ-ja helyén. Vö. *noʃo* 'sarki róka': >*noʃins* 'sarki rókára vadászni', *ʊd'e* 'bogyó': >*ʊd'ins* 'bogyót gyűjteni', *jā* 'daraleves': >*jons* 'daralevest enni' stb.

Véleményem szerint azonban a *noʃi-n-s* típusú igékben az -n nem minősíthető a plurális genitivusban meglevő -ʔ váltakozó párjának, hanem csakis denominális ige-képzőnek. A denominális ige-képzésben gyakori bázis a plurális accusativus, amelyhez ige-képzők járulhatnak. Ezek közé az ige-képzők közé tartozik az -m (vö. *sawa* 'jó': >*sawums* 'megjavulni', *niensa* 'egyesen': >*niensims* 'kiegyenesedni', *wata* 'felesleges': >*wadums* 'feleslegessé válni'); a korábbi *-t-re visszavezethető -ʔ (vö. *mā* 'sátor': >*mādoč* 'lakni', *sawa* 'sapka': >*sab'ic* 'sapkafélével rendelkezni', *tubka* 'fejsze': >*tub'ic* 'fejszefélével rendelkezni', *sawa* 'jó': >*sawuc* 'dicsérni', *wewa* 'rossz': >*wewuc* 'szidni', *niuko* 'gyengédség': >*niukuc* 'becézni'); az -rʔ (vö. *ʃoʔ* 'köhögés': >*ʃodorč* 'köhögni', *mā* 'sátor': >*mādorč* 'koldulni'); a -tā (vö. *lamba* 'sí': >*lamb'itās* 'síelni') és a -pā (vö. *jenka* 'lépés': >*jensipās* 'lépéssel megmérni'). Hasonló képzők egyébként a másik két északi szamojéd nyelvben is előfordulnak, vö. eny. *d'oto* 'vadliba': >*d'oto-da-s* 'vadlibára vadászni' (TERESCSENKO, JNSSSR III. Fgr. i Samodijsk. Jaz: 453. l.), ngan. *jabtu* 'vadliba': >*jabtu-du-sa* 'vadlibára vadászni', *naḡā* 'jó': >*naḡi-m-si* 'megjavulni' (PROKOFJEV, JPNS I:70. l.).

A *jo-n-s* 'Mehlsuppe essen' (<:jā), erdei *tī-n-s* 'Rentiere zum Zelte treiben' (<:tī) szavak -n-jét egyébként már GYÖRKE is denominális verbumképzőnek tartotta, s rokonságba állította hasonló alakú szölkup és más finnugor képzőkkel (Wortbildungslehre: 51. l.).

Mindezek után persze felvethető a kérdés: miért a plurális accusativus szolgál igen sok esetben a képzés bázisául? Véleményünk szerint ez a képzési mód először minden bizonnyal a II. tőtípusba tartozó szavakban alakult ki. Itt ugyanis az ige-képző a névszó eredeti — teljes — tövéhez járul (*ʃoʔ*: teljes tő *ʃodo-*, *māʔ*: *mādo-*), s ez jobbára azonos felépítésű a plurális accusativussal. Innét terjedhetett át ez a jellegzetes denominális képzési bázis-formálás egyéb olyan szavakra is, amelyeknek többes accusativusa különbözik a singuláris nominativustól.

Ilyen módon elég valószínűvé vált, hogy a *nošins*, *mādoč* stb. igék *-n* ill. *-ʔ* elemében nem a plurális genitivus glottis-zárhangját kell látni, hanem igeképzőt. Mivel az *-n* távolabbi megféleléseire, mint említettük, GYÖRKE is utalt, véleményünk szerint megkockáztatható az a föltevés, hogy ez az *-n* összefügg más — GYÖRKE által nem említett — finnugor nyelvek hasonló alakú és funkciójú denominális igeképzőivel is. Vö. fi. *vanha* 'öreg': > *vanhene* 'megöregszik': lp. *buorre* 'jó': > *buorranâ* 'megjavul'; cser. *jaxe* 'piszok, sár': > *jaxne* 'piszkos lesz'; szk. *tē* 'genny, rothadság': > *tēpini* 'megsavanyodik'; l. COLLINDER, CompGr. 828. §, és LEHTISALO, AblSuff 129—131. A *-ʔ* pedig, amely korábbi *-*t*-re megy vissza, talán a *-dā*, *-tā*; *-d'e*, *-t'e* képzővel, illetőleg ennek uráli megfelelőivel kapcsolható össze. Vö. fi. *nimi* 'név': > *nimeä* 'nevez', lp. *naw'de* - id, md. *lemde*-, cserE. *lümde*- vog. *nämt*-, osztj. *nemät*-, m. *nevez*, enyCh. *ñiddi*-, enyB. *ñidde*-, szk. *nimde*-, nyeny. *ñumd'e*-; l. COLLINDER, CompGr. 829. § és LEHTISALO, AblSuff 287—294.

Térjünk most vissza a névszók plurális genitivusához, hiszen a fentiek után továbbra is nyitott kérdés még, hogyan értelmezzük ennek nem nazalizálható hangszalagzárhangját. Gondolhatnánk-e arra, hogy ez a *-ʔ* azonos a plurális nominativusban jelentkező többesjellel? Ezt a lehetőséget többen felvetik, így pl. HAJDÚ az erdei nyenyecre vonatkozóan (ALH 7:269. l.). Hangtanilag ez a magyarázat nem kifogásolható, hiszen a *-ʔ* visszavezethető közszamojéd, illetőleg uráli *-*t*-re, a többesi és a genitivusi funkció összekapcsolását azonban már problematikusabbnak kell mondanunk. A *-*t* többesjel bekerülése a plurális genitivusba nyilván analógikus, elterjedését esetleg a *tī* 'Rentier': plnom. *tīʔ*, plgen. *tīʔ* típus segíthette elő. A plurális nominativusban látható *-*t* többesjel a finn, kamassz és szőlőkup névszók plurális genitivusában is szerepel, de ott, s ezt, úgy véljük, nem árt hangsúlyozni, a singulárisban általános *-n* genitivusrag is jelen van*. Mindezt figyelembe véve a *-ʔ*-nak a magunk részéről inkább genitivusi értéket tulajdonítanánk. Ez a *-ʔ* a PU *-*n* genitivusraggal nem kapcsolható össze. A *-ʔ*-ban tehát, feltételezve ugyanakkor, hogy nem lehet a PU *-*t* többesjel folytatója sem, más morfémát kell látnunk, olyat, amely kifejezhette a genitivusi funkciót.

A *-ʔ*, mint tudjuk, nemcsak a PU *-*t*, hanem a PU *-*k* képviselteként is felfogható (l. a HAJDÚ által — Bevez. 136. l. — idézett nyeny. *jil'e-ʔ*, eny. *jire-ʔ*, ngan. *ñil'e-ʔ* 'élj' igealakokat, amelyekben a *-ʔ* a PU *-*k* felszólító módjel északi szamojéd megfelelője). Ebből kiindulva arra is gondolhatunk, hogy a plurális genitivusban jelentkező *-ʔ* eredetét tekintve az uráli *-*k* lativusrag fejleménye, s mint ilyen, valószínűleg dativusi jelentésen keresztül vált genitivusraggá. (Az *-*s*, amelynek ugyancsak *-ʔ* északi szamojéd megfelelője, nem jöhet számításba ilyen szempontból, hiszen *-*s* alakú lativusragot az urálistika nem ismer.)

Magyarázatunk, amely hangtani szempontból feltétlenül elfogadható, funkcionálisan is valószínűsíthető, hiszen a dativusnak genitivusszá való ártértékelődése nem ismeretlen az uráli nyelvekben. Ilyen fejlődés eredménye a magyarban a -NEK da-

* Társszerkesztői megjegyzés: e kiemelt hangsúlyozásból arra kell következtetnünk, hogy a szerző szerint a GenPlur kifejezéséhez egyaránt szükséges a többesi és a genitivusi funkció morfematikus jelölése. A nyelv nagyon sokszor nem követi ezt a logikát (pl. az AccPlur fent említett komplex megformálása az északi szamojédságban, de említhetnénk akár a lapp többes genitivust is — *ak'soi* GenPlur <: *ak'so* 'fejsze' —, melyben nincsen külön jelölője a többesi és a genitivusi funkciónak). Egyébként néhány bekezdéssel lejjebb LABÁDI sem erőlteti ezt a merev magyarázó elvet a Dat-Plur — V? raggal kapcsolatban. H. P.

típusragnak (birtokos személyjellel kombinált) alkalmazása a birtokviszony kifejezésére. (vö. HAJDÚ, Bevez. 63. és 118. l., szemben BEKE, JSFOu 30, 11:1—9. l.)

Dativus és genitivus szoros kapcsolatáról vall a finn ún. dativus-genitivus használata is (vö. *pojan on nälkä* 'a fiú éhes'), amely a régi irodalmi nyelvben, így pl. Mikael Agricola műveiben, a mainál sokkal szélesebb körű volt. Az efféle kifejezések megfelelőit N. SEBESTYÉN IRÉN (NyK 58: 163. l.) a nyenyecben is kimutathatónak véli, következtetései azonban elsősorban a singulárisban jelentkező genitivusra vonatkoznak, s azt a PU *-*ń* lativusraggal azonosítja, illetőleg abból vezeti le.

A névszók többesi paradigmájában genitivusragként funkcionáló *-ʔ* lativus-dativusi eredete mellett szólhat nézetünk szerint számos jelenleg is használatos nyenyec kifejezés, amelyet ugyan a mai nyenyec nyelvérzék egyértelműen többes genitivusként értékel, de kialakulásában — a jelentés felől megközelítve — elég nagy valószínűséggel rajzolhatjuk fel a korábbi „dativusi állomást”. Pl.: *piʔ jorkana tiʔ waʔno toʔma* 'éjjélkor a rének pihenni tértek' [szósz. 'éjjélkor érkezett a rének pihenése'] (TER, NRS: 55. l.), *sājnortʔiʔ jerw* 'katonai parancsnok' (i. m. 103. l.), *jortʔiʔ ʔarad* 'halásztelep, halászház' (i. m. 125. l.), *tiʔ nič jīrij* 'rénborjazási hónap' (i. m. 147. l.), *ʔalʔmerʔ marʔ* 'temető' (i. m. 728. l.), *tiʔ newa* 'vezér-rén' (i. m. 412. l.), *načekʔiʔ ʔarad* 'bölcsoede' (i. m. 390. l.), *načekʔiʔ sad* 'óvoda' (i. m. 690. l.), *načekʔiʔ lambaʔ* 'gyerek -si' (i. m. 174. l.) stb.

A plurális genitivus *-ʔ* ragjának a PU *-*k* lativusraggal való összekapcsolása természetesen csak akkor fogadható el, ha ennek a *-*k* ragnak egykori aktív meglétét igazolni tudjuk a mai nyenyecből, illetőleg más szamojéd nyelvekből is. Az uráli *-*k* lativusrag szamojéd képviselője azonban eléggé szűkkörűnek látszik: csak határozószókban és névutókban (vö. nyeny. *naʔaʔ*, *taʔaʔ*; eny. *tahaʔ*), valamint az esetrendszer tagjain mutatható ki teljes bizonyossággal. Vö. COLLINDER, CompGr. 916, 917. §, HAJDÚ, Bevez. 125. l., illetőleg GYÖRKE, MNy 39: 191. l., aki a nyeny. *-ʔV-*, *-ka-*, eny. *-ho-*, *-go-* stb. elembe látja az általa *-*kV* formában rekonstruált lativusrag megfelelőjét, míg vele szemben COLLINDER, CompGr. 901, 902. § és TAULI, FUF 32: 208. l. ezt az elemet koaffixumnak, eredetét tekintve pedig képzőnek tartják.

A PU *-*k* lativusraggal és ennek szamojéd fejleményeivel — e munka szűkre szabott keretei között — nem foglalkozhatunk. Egyetlen megoldási lehetőségre mégis szeretnénk rámutatni, annál is inkább, mert a problémák tisztázása a plurális genitivus „rejtélyéhez” is közelebb vihet bennünket.

A nyenyec névszók többes dativusa *-ʔVʔ*, *-kaʔ* végződést mutat. Vö. *pā* 'Baum': pldat. *pāʔaʔ*, *māʔ* 'Zelt': pldat. *mākaʔ* stb. Mivel a *-ʔV-*, *-ka-* locativusban és ablativusban is jelentkezik, semmi esetre sem tulajdoníthatunk neki dativusi funkciót, ami viszont a *-ʔ*-ról elképzelhető. A *-ʔ*-t mi azért nem tartanók többesjelnek, mert akkor nem tudnánk megmondani, mi fejezi ki a dativusi funkciót. Kérdés: milyen előzményre vezethető vissza ez a *-ʔ* morféma? Az uráli *-*ń* lativusragra nem, hiszen ez a *-ʔ*, akárcsak a többes genitivusban levő *-ʔ*, nem nazalizálható glottis-zárhang. Hangtani alapon fölvethető a *-*t* vagy az *-*s* is, de mivel ilyen alakú lativusragot az urálistika nem ismer, a *-ʔ*-t legbiztosabban az uráli *-*k* lativusrag fejleményének tarthatjuk. Arra a kérdésre, hogy mi jelöli a pluralitást, mi azt a választ adnók: a ragok különbsége. A *pā* 'Baum': sgdt. *pā-n*, de sgdatPx2Sg *pā-ʔa-n-d* és pldat. *pā-ʔa-ʔ* ill. pldatPx2Sg *pā-ʔa-t* alakok összetetéséből ugyanis eléggé egyértelműen következtethetünk arra, hogy a singuláris és plurális dativus szembenállása a ragokban nyilvánul meg. Nem volt szükség tehát a többesjel kitételére: a pluralitást egyszerűen ráértették a *pā-ʔa-ʔ* < **pā-ka-k* dativusi formára, amelyet eredetileg nyilván mind

A nyenyec plurális dativus, illetőleg a PU-**k* lativusrag vizsgálatát ezzel még nem tekinthetjük lezártnak. A fent vázolt megoldási lehetőséggel is inkább csak arra szerettünk volna rámutatni, hogy a PU-**k* lativusrag számjéd képviselte esetleg gazdagabb, mint ahogy az eddigi kutatások mutatták. A probléma átfogó — a locativust és az ablativust is bekapcsoló — vizsgálata mindenképpen fontos: az eredmény, bármi legyen is, közelebb visz bennünket a névszók plurális paradigmájának s ezen belül a többes genitivusnak a rekonstruálásához is.**

G. LABÁDI

**** A társzerkesztő megjegyzése:** Sajnálatosan nélkülözzük a többi szamojéd nyelv adatait a cikk befejező részében. Nélkülük pedig aligha oldható meg a tárgyalt probléma. Hadd emlékeztessék egy-két dologra. Itt van mindenekelőtt az enyec DatPlur *-hido*, *-hiro*, *-h̥d* morfémája, melynek eredetibb **-hito* formája kereken ellene van a nyenyec DatPlur rag fent kifejtett magyarázatának. Azután: ha a DatPlur *-χV?* végződését *-χV+*-k* lativusból származtatnánk, miképpen kellene elemeznünk a LocPlur *-χV—?—na* kitevőjét? És i. t. — Persze még ezeknek a kardinalis kérdéseknek az elmélettel való összeegyeztetése sem menti föl a szamojéd filológiát attól, hogy a jövőben nagyobb arányú kísérletet tegyen a PU-**k* lativus rag sorsának tisztázására a szamojéd nyelvágban. Ez a rag ui. jelenleg megnyugtató bőséggel és kielégítő módon nincsen szamojéd részről igazolva. Végül is csak ennek során kaphatunk majd végső választ arra — az egyébként kézenfekvőnek tűnő — kérdésre is, hogy a glottis-zár lehet-e az északi szamojédban eredetibb szóvégi *-k* folytatója (t.i. ezzel a cikkel szembe fordítva) a nyugati szamojédokban, és csak az ImpZsg-ban számoltam, ALH 7: 255). — H. P.

A KURUC KOR MONDAVILÁGA*

FERENCZI IMRE

E jelentős évforduló alkalmával örömmel teszek eleget annak a kérésnek, hogy röviden számot adjak a kuruc vonatkozású, a Rákóczi-féle szabadságháborúk emlékeit őrző szájhagyomány kutatásáról. MOLNÁR MÁTYÁS külön szól a Szabolcs-Szatmár megyei gyűjtésről, így a magam részéről a kuruc-hagyománykör néhány olyan tanulságára kívánok rámutatni, amely a Kárpát-medencei kiterjedésből le-szűrhető. Megragadom az alkalmat, hogy a tájékoztatás igényével készült áttekin-tés során a monografikus földolgozás problémáit ismertessem.

A kuruc- és Rákóczi vonatkozású néphagyomány kutatására idestova másfél évtizede kaptam az első ösztönzést. A tervszerű gyűjtés fontossága első ízben az abaúj-zempléni Rákóczi-hagyományok közreadásában (Ethn. 1960) igazolódott. A népi elbe-szélések kutatására létrehozott nemzetközi társaság (International Society for Folk-Narrative Research) 1962-es antwerpeni konferenciáján a magyar képviselőben részt-vevő előadó a Rákóczi-mondakör publikálásáról úgy emlékezett meg, mint amely újabb jelentős gazdagodást jelent a magyar népmondakincs feltárása és megismerése szempontjából.

Nem az elfoglaltság miatt hozakodom elő mindezzel, hanem azért, hogy a tör-téneti tárgyú népmondakutatás halaszthatatlan előmunkálatára, a gyűjtésre ismétel-ten felhívjam a figyelmet. Kötelességemnek érzem annak említését is, hogy monda-körünk feltárásában korábban is történtek eredményes vállalkozások. Előtem járt LUBY MARGIT, Szatmár etnográfusa, példát jelentett a beregi falvak fáradhatatlan néprajzi kutatójának, BABUS JOLÁNNAK a gyűjtése, elismeréssel kell adóznom PE-CSÉRI ÁGNES kitűnő adataiért, s nem felejtkezhetem meg arról a segítségről, amelyet a Sárospataki Faluszeminárium kéziratban levő gyűjtése jelentett. A későbbiek során is sokat köszönhettem a tanárok, tanítók és tisztviselők segítségének, a szakmabeli és a rokon tudományok művelőitől kapott intencióknak, itthon és külföldön egy-aránt.

Az abaúj-zempléni gyűjtést követte a dunántúli és az északmagyarországi fel-mérés, továbbá lehetőségem nyílt arra, hogy a Szovjetúnióban — ha közvetve is — behatóbban megismerjem a kárpátukrajnai népköltészeti anyagot, valamint arra, hogy Szlovákiában végzett gyűjtéssel gyarapíthassam a kuruc- és Rákóczi-vonatko-zású népmondák számát. A Nagy-Alföld fukarnak látszott, de a közelmúltban szer-zett tapasztalataim nézetem módosították. Így is kétségtelen, hogy e szájhagyomá-nyok jelentkezésében az egyes tájak, vidékek között jól látható különbség van. Az eddig kialakult képet az erdélyi gyűjtés tenné teljesebbé, amely még hátra van. A Pintye Gregor alakjához fűződő mondakör publikációiból megismert történetek,

* Előadás a Vay Ádám halálának 250. évfordulója alkalmával Vaján rendezett tudományos ülésszakon: 1969. V. 25. A szövegben csak az idézetek forrására utalok.

ORBÁN BALÁZS, KÓVÁRY LÁSZLÓ, MÜLLER FR. és mások gyűjteményének, kisebb közleményeinek becses adatai meggyőzően bizonyítják, hogy Erdélyben a magyar és román falvak népe számos kuruc vonatkozású szóbeli emléket, népmondát őriz. Megállapítható tehát, hogy a II. Rákóczi Ferenc seregéhez pártolt magyar és nemzetiségi tömegek a Kárpát-medencére kiterjedő nagy hagyománykört teremtettek. Az osztrák mondagyűjtemények adatai szintén azt mutatják, hogy a szomszédos Ausztria és északabbra a morva-vidék keleti oldala is beletartozik ebbe a körbe. RELKOVIC DAVORKA egyik mondaközleménye egymagában is elegendően illusztrálja, hogy az osztrák és a morva területen a kurucellenes magatartás érvényesült, amit a szépségségi német, vagy az erdélyi szász hagyományokból szintén kiolvashatunk.

A kutatás másik, s egyáltalán nem könnyű része azoknak a kéziratoss és nyomtatott forrásoknak a számbavétele, amelyek a tipikus mondatémák (Rákóczi és vezérei cselekedete, hadi esemény elbeszélése, csatahelyhez stb. fűződő helyi hagyomány) történeti párhuzamaira és területi elterjedésére pontosabb választ adnak. Ezen túlmenően megismerésük elengedhetetlen ahhoz, hogy a műköltészeti, pontosabban a nyomtatott művek hagyományképző szerepével és hatásával tisztába jöjjünk. Erre nézve érdekes minden történeti adat, amelyet a Heimat-kutatás, a 19. századi számos folklorisztikai közelítésű közlemény és cikk felszínre hozott. Több tucat efféle forrást vetünk számba, nem kevés haszonnal.

Érdeklődésre ösztönöznek a történelmi tárcákban gazdag, hagyomány-rovattal kiegészített országos és megyei újságok, szépirodalmi és tudományos igényű lapok, folyóiratok. Az írók is szívesen nyúltak kuruckori témához. Rangosabb prózaíróink (Jósika, Jókai, Mikszáth, Herczeg Ferenc stb.) több olyan történetet dolgoztak fel, amelyek szerepet játszottak mondakörünk kialakulásában. Péterfalvi Szathmáry Károly, Endrődi Sándor, Szávay Gyula, Lampérth Géza és mások művei, s mindenképp Komáromi János regényei kimutatható nyomot hagytak a könyvforgató falusiak emlékezetében. Felsorolásunk nem teljes, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a századforduló táján és főleg a fejedelem hamvainak hazahozatala idején a nemzeti ügyé emelt Rákóczi-kultusz kapcsán töméntelen újságcikk és kuruc emlékeket idéző elbeszélés látott napvilágot. A ma élő, legidősebb nemzedék tagjai igen sokszor a krónikás szavával mondják el a lapokban kommentált eseményeket: lerövidítve vagy kiszínezve azokat. A szépirodalom és a sajtótermékek hatása azóta sem szűnt meg, sőt hozzászámíthatjuk a történelmi tárgyú filmeket is. Csak egy példa a sok közül, hogy a lapok híradása alapján évek óta figyelemmel kísérhettük a balatonakarattyai Rákóczi-fa sorsát. Nemrégiben értesültünk arról, hogy amerikai szilfvész pusztította el a 600 éves fát, de hatalmas törzsét és csonka ágkoronáját nem távolítják el, meghagyják természeti emlékek.

A szervezett és társulatba tömörült történetkutató gárda a Századokban és számos önálló kiadványban hozta felszínre a kuruc-mozgalommal kapcsolatos emlékeket. Elegendő csupán THALY KÁLMÁN lankadatlan erőfeszítésére hivatkozni, aki mint költő és historikus — túlzásai és tévedései ellenére is — a kuruckor és a kuruckori költészet kutatásának megalapozója. Személyéhez kapcsolódott az a vita is, amelyet RIEDL FRIGYES indított el. A filológus igazságkeresése nemcsak a kuruc-költészet helyesebb megítélésének kiindulópontja lett, hanem a folklorisztikai kutatásra nézve is haszonnal járt. Ez a vita inspirálta KÁLMÁNY LAJOST, hogy a nép ajkán élő *Bujdosó Rákóczi* balladai emlékei után nyomozzon, s csak fájlatthatjuk, hogy a *Hagyományok* c. könyvének tervezett III. kötete nem készült el. Ebben a *Bujdosó Rákóczi* példájának általános népköltészeti tanulságait szándékozott levonni, de csu-

pán a dalanyag nyers összeállításáig jutott el a szegedvidéki folklór nagy kutatója. Az is a kuruc-költészet kutatástörténetéhez tartozik, hogy a sárospataki tanárok — HARSÁNYI ISTVÁN és GULYÁS JÓZSEF — némi aktivitást fejtettek ki a Rákócziról szóló népmondák gyűjtése ügyében, a Thaly védelmére történő publikálásuk azonban elmaradt. Az új gyűjtések azt igazolják, hogy Thaly nem ismerte elég mélyen a szájhagyomány alkotó-technikáját, nem értette a hagyományos elbeszélő motívum és a költői szintre emelkedő népi alkotás közötti kapcsolat és különbség lényegét. Remélem, módom nyílik arra, hogy ezt a problémát egy más alkalommal részletesen kifejtssem.

Az Ethnographiában és más folyóiratban föllelhető mondaközlések, a múlt századtól közreadott mondagyűjtemények és kisebb közlemények adatai újra meg újra megerősítik véleményünket, hogy a szervezett és rendszeres gyűjtés megvalósulása sok szócséplésnek elejét vette volna. A mondakutató azért is fájjalja ezt, mert az újabban felszínre került anyag történeti alakulásfolyamatának megrajzolásában rendhagyó utat kénytelen követni. Nagyon sokszor hiányzik a történeti láncszem még akkor is, ha az adattömegből kitetszik, hogy ezt a hagyományt nem egy-két emberöltő alatt teremtették meg.

A folklorisztikai felmérés és a nyomtatásban megjelent közlések alapján megállapítható, hogy a kuruc hagyománykör számos kisebb ciklusból tevődik össze, s meglehetősen nagyszámú hagyományos elbeszélő-motívum szerepel benne. Az adatok legfontosabb belső rendezési elve, hogy e hagyományok személyhez és helyhez fűződnek, de gyakori, hogy a személy és az emlékezetes esemény helye összekapcsolódik bennük. A mondaalkotó készség bizonyítéka és következménye, hogy a közlések a hagyomány-modelltől jobbra vagy balra ingadoznak: egyik esetben a redukció, a másik esetben a meseivé színeződés dominál. Az eltérés fényt vet az informátorok szemléletmódjára, a tények iránti ragaszkodására vagy a szubjektív megítélés hajlamára. Kiderül az is, hogy milyen erős az érzelmi részvétel, valamint az, hogy milyen a történetformáló, illetőleg az elbeszélő készség. Nagyobb területi összefüggésben kiolvasható, hogy egyik vagy másik vidéken melyik téma vagy melyik elbeszélő-motívum a hangsúlyosabb. Felismerhető, hogy a nemzetiségek történeti tudatának és epikus hagyományának az eltérése a hasonló mondatémák földolgozása esetében is visszatükröződik. Több ízben föl hívtuk a figyelmet arra, hogy a nyelvben, az életmódban és műveltségben homogénnek tekinthető és közigazgatásilag összetartozó járások, megyék népe sem mutat egyforma erős érdeklődést. Régtől fogva ismert a földrajzi környezet jelentősége; nem mindegy, hogy hegyes vagy sík vidék-e, nem mindegy, hogy a táj milyen emlékekkel és építményekkel gazdagodott a történelem folyamán. Egyszóval a külső (vizuális) és belső (tudati, érzelmi) jelenségek egyaránt beletartoznak a mondainspiráló tényezők sorába, de hogy bizonyos területen a képzelet éppen a kuruckori személyekkel és eseményekkel asszociálódott, annak határozott történelmi és társadalmi oka volt. Történeti mondakör a hagyományos elbeszélő motívumok és elbeszélő modellek tájhoz, történelmi és társadalmi miliőhöz való igazításával jön létre. Minél huzamosabb és kényszerítőbb a történelmi és társadalmi ok, annál szívósabb a mondakör fennmaradása. A kuruc-mondakör széleskörű elterjedése azt bizonyítja, hogy a kurucok emlékélt nem csupán kegyeletből ápolta a nép, hanem életbevágóbb okok miatt. Természetesen nem vitatjuk, hogy századunkban már a régi időkre való visszaemlékezés, az ősök emlékének őrzése a leglényegesebb indíték. A múlt egyébként is provokálja a képzeletet.

Másrészt igazolódott, hogy a nép ajkán élő kuruc-daloknak sokkal több közük

ván az irodalmi példákhoz, mint a prózai hagyományoknak, mondáknak. Kétségtelen az is, hogy a személyhez és helyhez fűződő népmondák között szintén különbség mutatkozik a szépirodalmi alkotások, a történeti tudat formálására szánt tudományos, didaktikus és szórakoztató célzatú ismeretterjesztő írások hatását illetően. Különösen a legendás hírű kuruc vezérek (pl. Bottyán János, Bezerédy Imre és Ocskay László) alakjához kapcsolódó hagyományok jelzik a nyomdatermek szerepét. Még inkább konstatálható ez a hatás az árulónak bélyegzett Károlyi szerepének a megítélésében, s ha nem vagyunk elfogultak, a fejedelem heroizálásában is észrevesszük szemléletformáló jelentőségét. A Cinka Panna személyéről keletkezett népies szemléletű történetek pedig kifejezetten irodalmi áttételek útján keletkeztek.

Ennek ellenére többek között éppen az az új gyűjtések tanulsága, hogy az irodalmi hatás nem csupán a nyomtatott művek és a szójhagyomány viszonyában bekövetkezett változás kifejezője, hanem ugyanakkor a folklorizálódási folyamat új szakaszának elindítója. Az átvétel és befogadás e kapcsolat két lényegesen különböző fázisa. Akárhány példát hozhatnánk fel, amely minket igazol, hogy ti. a könyvben olvasott vagy éppen a történelmi hagyomány ápolását reprezentáló emlékmű indítja mondateremtő irányba a képzeletet. Két elbeszélést idézek, amely a kurucok sikeres tiszai (1703) átkelésének eseményét hirdető emlékműhöz fűződik. A számos változat közül az egyik, amelyet *Sonkád*on (Szabolcs-Szatmár m.) jegyezték föl:

„Mikor a Tiszánál folyt a szabadságharc, és menekülni kellett a Tiszán át, Rákóczi seregének nagyobbik része át tudott úszni, de sokan bele is fúltak a folyóba. Maga Rákóczi egy turul hátán jött át. A madár a csőrébe tartotta Rákóczi kardját, és úgy hozta át. A Tisza magyar oldalán szobrot is állítottak a madárnak, ahol a monda szerint leszállt Rákóczival.” (Ld. Ferenczi Imre—Molnár Mátyás: *Fordulj kedves lovam... Történeti néphagyományok Szabolcs-Szatmár megyében* — kézirát: 164.)

LINTUR, kárpátukrán folklorista adta közre a következő ruszin elbeszélést, amely magyar fordításban így szól:

Amikor Rákóczi harcolt a szabadságért, a kurucok Felsőmezőn frontot hoztak létre. Közeledett az ellenség, és akkor az egyik parancsnok elkiáltotta magát: — Sorom pú! Ettől kezdve ezt a mezőt Sorompú-nak nevezik. Sokáig harcoltak itt. Meleg nyár volt és a kurucok már nagyon eltikkadtak. Meg akarták magukat adni az ellenségnek. Akkor egy hatalmas sas vizet véve magához a folyóból, a kurucok fölé repült és meghintette őket vízzel. A katonák felfrissültek, újra támadtak és az ellenséget messze visszaűzték. De mindezt csak azért voltak képesek megtenni, mert a sas segítette őket. A sas tiszteletére azután emlékművet állítottak. (*Lintur, P.: Franc Rakoci II. v ugro-russkoj usznoj tradicii. In: Narodna Skola, II. No. 9. 188. I. Fecska közlése — Dovhoje.*)

Mondakörünk monografikus feldolgozásában feleletet keresünk arra, hogy a Rákóczi-féle szabadságharc milyen nyomot hagyott a nép történeti tudatában, s mennyiben járult hozzá történetiszemlélete kialakításához. A modaalkotás titkait keresve szembe kell néznünk a történeti tények ferdítésének tendenciájával. A műköltészeti hatás és a hivatalos történetiszemlélet régebbi formája számos esetben tükröződik, de a folklorista egyik legfontosabb és speciális feladata az, hogy felderítse a nép sajátos történetírásának módszerét és rejtett indítékait, vagyis az, hogy tisztázza a népköltészet alkotásfolyamatának törvényszerűségeit. A továbbiakban erről a kérdésről szeretnék szólni.

Itthon és külföldön egyaránt hangsúlyozzák a kutatók, hogy új gyűjtések nélkül nincs garancia a konstruktív folklorikutatásra. Az is elfogadott nézet, hogy a nemzeti

mondakincs mielőbbi regisztrálására, rendszerezésére égető szükség van. Ezeknek a célkitűzéseknek a megvalósításához kívánunk a magunk részéről is hozzájárulni. De bármennyire komolyan vesszük ennek a programnak a véghezvitelét, nem mondhatunk le a népmonda történeti-filológiai és alkotáslélektani vizsgálatáról, amelynek itthon is több kiváló munkása volt. Egy-egy népmonda történeti alakulásfolyamatának a földerítése sok fáradságba kerül. MARTINKO BERTALAN még a múlt században közreadott egy tanulmányt, amely a lengyel nyelvű és hagyományú szépeességi helység, Lubló nevezetes alakjához, a Gaszparekhez fűződő monda kialakulását vizsgálja. Szerencsés eset. A különböző korból származó feljegyzések alapján történeti sorrendbe tudta állítani a hagyomány variánsait, amelyekből — ha nem is kifogástalan —, de meggyőző következtetést vonhatott le. A rendelkezésünkre álló kurucmondakörben is van néhány olyan kisebb ciklus, ahol erre vállalkozhatunk. Ilyen pl. a Thököly család vagyoni emelkedéséről keletkezett monda, a zborói vár Rákóczi-tulajdonba kerülésének különös és szép története. Említhetjük a nagyenyedi fűzfa hagyományát, a trencsényi csatahelyről keletkezett szóbeli emlékek feljegyzési sorát, s nem utolsósorban a Rákóczi-felkeléssel kapcsolatba került betyárvezérek alakjáról keletkezett ciklusokat. Egykor a Rákóczi tulajdonát képező várak között is akad olyan, amely erős hatást gyakorolt a képzeletre, s a hozzá fűződő egyik-másik érdekes mondának történeti sorrendbe állítható változatait ismerjük. Itt jegyezzük meg, hogy a népköltészet és a műköltészet kapcsolatát leegyszerűsítő felfogással szemben egyik fontos érv az, hogy a 19. századi újságokban, kalendáriumokban közreadott egyazon mondának igen sokszor eltérő variánsát olvashatjuk. Arra kell gondolnunk, hogy ugyanazt a hagyományt az interpretálók változtatták meg. Ez szinte törvényszerű velejárója a műköltői beavatkozásnak. De okkal feltételezhető az is, hogy a szerzők a saját szülőföldjük hagyományát vették alapul és abból következett az eltérés. A mechanikusan átvett és unalomig ismételt mondáknál természetesen kevesebb lehetőség van a *rejtett folklorizációra*.

Nos, bármennyire rajta voltunk, hogy ezeket az *áttételes* és szempontunkból szerényebb értékű *hagyományokat* összegyűjtsük, mondakörünk *primér fázisára* nézve keveset profitálhattunk belőlük. Ha tehát a legjelentősebb és szerintünk már a 18. században formálódásnak indult mondaciklusok történeti alakulásfolyamatának jellemzésével akarunk megbírkózni, akkor *elsősorban a nagy területi elterjedésben felfelé került új változatok összehasonlítására támaszkodhatunk*. Desegítségül hívjuk más, történelmi vonatkozású mondakörök (pl. tatárjárás, török-uralom, huszita küzdelem stb.) tanulságát. Sok esetben éppen ezek szolgálnak történeti analógiákkal. Annál is inkább tehetjük ezt, mert ugyanaz a terület különféle történelmi hagyományt őriz, s az egyik hatása a másira szinte természetes. A gyakori kompiláló, helyesebben adaptáló műveletet KÁLMÁNY találó kifejezésével *aktualizálásnak* szoktuk mondani. A korábbi hagyomány örökbefogadása többféleképpen történhet. Vonatkozhat egész mondára, amikor csak a színhely vagy a mondahős neve változik, gyakoribb a már ismert elbeszélő-motívumok új felhasználása, s nem utolsósorban említendő az az eset, amikor középkori vagy még korábbi hiedelem bevonása árulja el a történeti kapcsolatot.

A kuruc-korból csak nagyon gyéren ismerünk olyan adatokat, amelyek kétséget kizáróan bizonyítanák mondakörünk 18. századi kialakulását. A Rákóczi-szabadságharc emlékét őrző mondák közlése a 19. század elején indul meg. Dugonics András, Kisfaludy Sándor, Mednyánszky Alajos és mások adtak közre minket érdeklő mondákat és szólásmagyarázatokat. Kazinczy Ferenc levelei között Erdélyből származó

híradást találunk. A nemzeti hagyományápolásban és akkoriban progresszív ügynek számító nemzetébresztésben élenjáró írók és költők számos megjegyzését ismerjük, amelyből kitetszik, hogy Rákóczi küzdelmének emléke széleskörű hagyományban gyűrűzhetett már a 18. században. Konkrét mondanévközlések híján e primer mondanévközlési szakasz kikövetkeztetéssel kísérlem meg igazolni. A következő fontos mozzanatokra hívom fel a figyelmet.

1. Számos forrásból kiolvasható, hogy a 17-18. század fordulója idején erős *háborús pszichózis* kerítette hatalmába a tömegeket. Egyik oldalon a kuruc-mozgalom újjászületését rebesgették, a másik oldalon a háborútól való félelem növelte a feszültséget. KRONFELD, M. 1915-ben megjelent munkája (*Der Krieg im Aberglauben und Volksglauben. München, 1915.*) és WEBER SAMU Századokban (1882) közzétett cikke alapján nagyjából képet alkothatunk arról, hogy milyen hiedelmek tükrözték a félelmet. A háborús jelekről szóló híresztelések száma ugrásszerűen megnőtt. Igaz, hogy Weber a 17. század elejéről, a Bocskay-küzdelmek hatására keletkezett szepességi példákat sorol fel, mindenesetre nagyon jellemzőket. Állítólag 1606. június 6-án történt a következő eset:

„Kis-Szebenben a nevezett napon, egy nemes, Rákóczy nevű asszony kenyeret sütött. A kenyér felső héjából magas dagály nőtt ki, mely katonához egészen hasonló volt. A katona mellkasa és feje páncéllal volt fedve, karjai levágva tűntek fel, a mell alatti rész azonban kígyókból állott.” (I. m. 771.)

Írók részéről is sokat idézett jóslat olvasható a kuruc korabeli löcsei kalendárium-ban. Megjövendöli a kurucok háborúját. A kurucokkal szimpatizáló jóslatok szél-tében-hosszában keringhettek a nép körében. A reménykedés érzése lappangott a szárnyrakapott régi hiedelmek mögött. Megemlíthetjük *Drabik Miklós* lednicei lelkész nevét, aki Thököly idejében szerzett hírnevet. Drabik az Úr prófétájának tartotta magát, s megjövendölte a közelgő kuruc felkelést. A Rákóczi-felkelés hanyatlásának szakaszát pedig a hős bukását és bujdosó sorsát jellemző hiedelmek népszerűsödése jellemzi. A fegyverek elnémulása után még hosszú ideig jelentkezett a kuruc-idők visszatérését dédelgetők reménykedése, Rákóczi ígéretének emlegetése.

2. A mondanévközlés szempontjából még tanulságosabb a *sebezhetetlen hős* hiedelmének nagy népszerűsége. A felkelés éveiben egész sor kuruc vezérről híresztelték, hogy a kard nem fogja, a golyó nem járja. Különösen Bottyán Jánost (Vak Bottyánt) tüntették ki ezzel a tulajdonsággal. A történeti feljegyzések erre nézve szűkszá-vúak, annál beszédesebb lehetett a szájhagyomány. A szóbeli költészetben idővel egyre határozottabb epikus megformálásban jelentkezett a sebezhetetlenség motívuma.

Az új feljegyzések félreérthetetlenül bizonyítják, hogy a szájhagyományban kristályosodó, koncentráló folyamat indult meg, amelynek az lett az eredménye, hogy egyfelől Rákóczi alakja emelkedett ki messze magasan a többi népszerű kuruc vezér közül, másfelől jellemző tendencia, hogy a betyár vonásával felruházott népi hősök lesznek Rákóczi mondabeli társai. Gyakori, hogy Rákóczit betyárvezérként szerepeltetik. Az abaúj-zempléni és szabolcs-szatmári ilyen nemű népmondák roko-nait a szlovákság és a szlovákiai magyarság körében is megtaláltuk, a hasonlóság azonban még szembetűnőbb a kárpátukrán feljegyzésekkel. A Rákóczi vezéreinek tartott és a betyár alakjára mintázott hősökről több elbeszélést ismerünk. Ezek el-mondják, hogy a golyó nem fogta őket és csak árulás okozhatta vesztüket. 1958-ban Ámí Lajos mesemondó beszélt el nekem *Szamoszegen* (Szabolcs-Szatmár m.) az alábbi történetet:

„Rákóczinak vót egy Zsoldos nevű tisztje. Osztán annak vót egy szeretője, egy hercegi lány. Olyan vitéz vót ez, hogy három aranyhajsál vót a fejibe. Az egyik nyulott a jobb fülitől kifelé, a másik a bal fülitől. A harmadik szál az orrára levezetőn, a hajába választéknak vót. Éjjelen, mán mikor a házába vót, nem kellett neki világítani. A három hajszála fénylett neki. Az előrenézővel az egész világot látta, az ódalra nézővel az egész világ ellen védve vót. A balra néző szál jelezte neki az ellenség jöttit, a jobbról álló, mint a kód láthatatlanná tette. Nem tudtak neki ártani, mert lecsúszott róla minden golyó.

Az vót a baj, hogy szeretőjének bevallotta a három hajszálnak a politikáját. A 'hasburgi' család urai a lányt kegyetlen lefizették. Azt mondták neki, haggyad magad mellé feküdni. Úgy is csinált. Attak neki egy kis ollót, hogy a három hajszálat egyével levágja.

Amikor Zsoldos vitéz elment a szeretőjéhez, a lány levágta külön-külön a három arany haját. Akkor mentek a 'hasburgi' katonák az kisasszony ablakára. Kérdezték oszt tőle, hogy végzett-e a hajvágással. Azt mondták rá, igen. Ebből a vitéz nem tudott semmit, mert aludt. Akkor mondták neki a 'hasburgi' katonák: — Eriggy be hozzá, oszt köcsd fel. Ne lepöggy meg, mert ha legédesebben beszélsz vele, akkor beugrunk. Mikor bejelentkeztek nála, azt kérdezte a vitéz: — Hogy mertek a házamba belépni? Azt mondták rá neki: — Nem vagy mán olyan nagy legény, mint vótál. Kérdezte oszt tőlük: — Tik azt hunnen tuggyátok? — Nekünk azt az Úr álmunkba megjelentette. Akkor Zsoldos vitéz a három aranyhajsál után kapott, de nem vót sehum. Mingyán tulta, hogy baj van. Mondta nekik: — Ecedórnak köszönhetitek, hogy most mán fogolynak ejtettetek.

Így oszt fogságba került Zsoldos vitéz, el is pusztították. Nem vót azután segiccsége Rákóczinak. Így oszt el kellett bukni Rákóczinak is.” (Ethn. 1960: 401—2.)

Két és fél évszázad nagy idő, a bemutatott történeteket pedig a közelmúltban mondták el. A korábbi adatok hiányoznak, így fölmerülhet a gyanú, hogy a sebezhetetlen hős képzete csak újabban kapcsolódott Rákóczi személyéhez. Ha figyelembe vesszük, hogy mind az árulás, mind pedig a csodálatos védettség mondakörünk tipikus alkotóeleme, s ráadásul elég nagy területen elterjedt, akkor számolnunk kell a hosszabb mondaalkotó folyamattal. A feljegyzések hiánya még nem feltétlen negatív bizonyíték. Ez a sajátos mondatípus is több nemzedék alakító-formáló munkájának eredménye, amelyet elsősorban a betyár-mondakör analógiái erősítenek meg.

Történeti tény, hogy Rákóczi szabadságharcával analóg 18. századi betyárvezér is kapcsolatba került: szlovák részről Jánošík, román oldalról Pintye Gregor. A róluk szóló mondákban jeles helyet foglal el a fentebbi hagyomány. A golyó nem fogta őket és női árulásnak estek áldozatul. Máramaros (Nagybánya) vidékéről származik a következő feljegyzés:

„Pintyét egy golyó sem fogta, csak 3 ezüst golyóval, 3 magszeggel és tavszi csikónak 3 patkószegével lehetett őt megsebesíteni. Ezen varázst Pintye Gregor kedvese a bányászoknak fölfedezte, kik őt, midőn egyszer Nagybányán volt, lesből megtámadták s megsebesítvén foglyul ejtették.” (Siegmet K.: *Máramarosi úti vázlatok. M. Kárpátgyesület Évk. 1885: 111.*)

Rákócziról mondták el 1962-ben *Tiborszálláson* (Szabolcs-Szatmár m.) ezt a rövid jellemzést:

„A labancok üldözték Rákóczi Ferencet, de ha lőttek rá, nem találta el a golyó. Volt egy lánya, az beleszeretett egy labancba, és elárulta, hogy lehet megölni az apját. Kilenc féle magot kell összekeverni, és az találta el Rákóczit. Az apja elátkozta a lányát. Állítólag az alagút közepén van egy lány-szobor, az a Rákóczi lányát ábrázolja...” (Ferenczi—Molnár: i. m. 196.)

MATUNÁK MIHÁLY századeleji cikkében (Ethn. 1908: 302.) Jánošíkról említi azt a néphagyományt, hogy midőn üldözték és lövöldöztek rá, az ólomgolyók visszapattogtak róla. Végül ezüst kabátgombbal lőtték le a híres betyárvezért.

Más analógiát is figyelembe vehetünk. Rákóczinak pl. három aranyhajszálaban volt a mágikus ereje, amelyet az abaúj-zempléni egyik monda (Ethn. 1960: 404.) szerint leánya miatt vesztett el a fejedelem. A gömöri származású Gecse Mártontól

1960 őszén UJVÁRY ZOLTÁN jegyzett fel egy hosszabb történetet (Ethn. 1961:471—73.), amelyben arról esik szó, hogy Jánošíknak (az adatközlő szerint Janovicsnak) a gatyamadzagjában volt a bűvös ereje. Elárulta szeretőjének, aki pedig végzetes sorsra juttatta. A titok birtokában a leány ellenséges kezekbe adta Jánošíkot.

BOGATYREV professzor a híres szlovák betyárról közreadott monográfiájában (*Szlovackie epicseszkie raszkazii... Moszkva, 1963. 5—6, 32—34.*) mutatott rá arra, hogy a 18. században hasonló hiedelmek kapcsolódtak ukrán, lengyel, cseh és német betyárokhoz is, akik a mondai jellemzés szerint védelmezték és segítették a szegény népet. A Rákóczihoz fűződő hasonló történeteket Bogatyrev a 18. századi keleteurópai hagyománykör szerves részének tekinti.

3. A másik fontos történeti bizonyíték abban a hiedelemben rejlik, amely *Rákóczi visszatérését* hangsúlyozza. A kuruckor kutatói kellőképpen igazolták, hogy Rákóczi nevének milyen nagy mozgósító ereje volt a 18. században, mint ahogy később is, az 1848/49-es szabadságharc idején. A fejedelem visszatérésére tett ígéretet a ma élő idősebb adatközlők még halottak apáiktól, a múlt század első felében pedig még a fellebbezhetetlenség erejével állították, hogy a bűdosók vezére hazatér. Biharban megjegyezték azt a fát, ahol búcsút vett hű jobbágyaitól, és megígérte nekik, hogy visszatér bajukat orvosolni. Szeged környékén Kossuth személyét azonosították a száműzött Rákóczival. Az egyik szegedi alsótanyai paraszt makacsul kitartott azon nézete mellett, hogy a szabadság ügyét ismét ő vette kezébe.

A nép hiszékenységre alapozták sokat sejtető célzásait a 18. századi ál-Rákócziak, s megrázó példákat olvashatunk a ruszin jobbágyokról, akik a testi-lelki sanyargatást is elszenveték a fejedelem iránti hűségük miatt.

Abauj-Zemplén megyében a hegybe rejtőző vezér mondáját kapcsolták Rákóczihoz. A barlangban várja a hívó jelet katonáival. Amikor azt meghallják, újra csatarendbe állnak, s megindulnak az ellenséggel való leszámolásra. Nálunk és a kárpát-ukrán nép körében egyaránt tartotta magát a hiedelem, hogy különös jel mutatkozik, amikor a nagy pillanat elérkezik. A Trencsén környéki szlovák falvak lakói Rákóczi kardját emlegetik, amelyet a végzetes augusztusi napon ástak el a Hámor melletti csatamezőn. Ha a lovak patái kitapossák ezt a kardot, sorsdöntő ütközet következik. Hasonló mondát jegyeztünk fel Kelet-Szlovákia magyar községeiben.

4. Az egyik markáns mondaciklus *Rákóczi elárulásáról* szól. Különösen figyelmet érdemel az az elbeszélés-típus, amely a fejedelem leányát teszi meg árulónak. A kiindulás persze téves, de ez a monda alkotóit nem zavarja. A lány végzetes lépése miatt apja átkát vonja magára, s mindmáig ott senyved a vár alatti pincében. Sziszfuszi munkára kárhozódott s csak rettenhetetlen vállalkozó szabadíthatná meg reménytelen sorsától. E nemből a legszebb történetek Szatmár területéről valók. A rendelkezésünkre álló félézáznyi változat feljegyzési sorát JAKAB JÓZSEF nyitotta meg, aki az Ethnographia 1895. évfolyamában (308—9.) közölte ebben a formában:

„Csépték hadaink az ellenséget mint őszszel szokták a gabona kévéket, hogy jó zsup legyen belőlük. Futott a labancz, a merre csak tudott. A győző sereg a majtényi sikon telepedett le, hogy áldomást igyék s kipihenje magát. A fejedelem maga mellé vévén legvitézebb hadvezéreit, bement az ecsedi lápra, hogy ott, egy száraz tisztáson mulasson egy jót, szíve szerint valót, kedves embereivel. Hej! de jaj, mi történt? A fejedelem lánya, a gyönyörű királykisasszony, — ki az erdődi várban volt, — bele szeretett egy labancz tisztbe s hogy felesége lehessen: elárulta apját. Az ellenség körülvette a fejedelmet és a vele mulatozó urakat, lassan, csendben, úgy, hogy ezek csak akkor vették észre a bajt, mikor egy ágyugolyó elvitte előlük a boros poharakat, melyekkel épen koczintani akartak.

Elfogták őket egytől egyig; vitték nehéz örökös rabságra. A menet a király-kisasszony ablakai alatt haladt el, ki ablakába kiülve nézte, mint viszik apját lánczra verve. Nemcsak nem siratta szülő-

jét, hanem kezébe véve jegyesének kiszabott fehér ingét dalolva varrni kezdett. A jó fejedelem elkecserezdvn leányának árulása, de még inkább a most látottak miatt, elátkozta őt, hogy mindaddig az erdői vár földalatti pinczéjében éljen, míg a megkezdett inget meg nem varrja; — de egy esztendőben csak egyet szabad öltenie s azt is nagypénteken. Előbb csak úgy szabadul meg, ha akad olyan legény, a ki őt megváltja.

Az apa átka megfogta a leányt, a gonosz körül vette őt abban a percben és őrzi mind mai napig, mert még senki sem akadt, aki megváltotta volna. Pedig már sokan megpróbálták, mert a szép királylány tömérdek kincsével azé lesz, a ki megváltja. Ez azonban nem könnyű dolog, mert egy esztendőben csak egyszer lehet megpróbálni, — nagycsütörtökön, — s a vállalkozónak három kemény próbát kell kiállnia. Három rettenetes alakban kell az elátkozottat megcsókolnia, s ekkor az átok megszűnik. Legelőször vadkan alakjában jelenik meg a lány; szája tajtékzik, agyairait csatogtatja, orrával és lábaival hánnya a földet s rőfögre ront a jövevénynek. Nem kell tőle félni, mert nem bánt, csak az alakjába bujt rossz lélek ijeszt; ha a legény nem ijed meg, hanem bátran megcsókolja a csúf fenevadat, az első próbát megnyerte. De most jön még csak a java. A leányt őrző gonosz, félve, hogy elveszíti hatalmát, rettenetessé teszi az alakokat, mikben a kisasszonynak elő kell jönni. Másodszor bősziült bivalybika alakjában jö elő; szeméit forgatva, szörnyű fejét iszonyúan rázva, rohan a pusztá kézzel álló merészkedőnek. Oly retentő a jelenet, hogy e próbánál rendesen megszakad a vállalkozók szíve. Ha azonban még ezt a próbát is kiállná valaki, akkor jön a harmadik a legnehezebb. A szép lány varangyos béka alakjában jelenik meg s szörnyű nedveket fujva magából, tátogva nyujtja száját az érkezőnek.

Annyira undok ilyenkor ez alak, hogy nincs anyaszülötte, ki megcsókolná. Sokan próbálgatták már, de mind ott benn vesztek, hirmondó sem jött belőlük vissza. A szép királylány pedig csak ül, csak ül az erdői várban. Nem vénül meg, nem halhat meg, míg az inget meg nem varrja. Szt. György éjszakáján fellobog a mellette levő sok pénz, hogy megtisztuljon s kekes lángjával új embereket csaljon az eredménytelen küzdelemre.”

E típus eddig ismert változataiból is kiderül a mondaképződés néhány titka, de ahhoz, hogy e mondakör térképét megrajzolhassuk, gyűjtést kell végeznünk Szatmár romániai oldalán.

5. Az árulásról és a *menekülésről* szóló elbeszélések számszerűségükkel bizonyítják, hogy régtől fogva szerves részét alkotják mondakörünknek. Az alagúton való menekülés és a paripa lábán eszközölt patkófordítás cselfogását előadó történetek a legelterjedtebbek. Gyakori, hogy a két menekülési formát összekapcsolják, olyanformán, hogy Rákóczi fordított patkójú lovon menekül az alagúton. Országosan ismert hagyomány mindkét cselfogás, de főképpen az Alföldön valamelyik betyár menekülésével hozzák összefüggésbe. E motívumokra is elsősorban az ország északi keleti megyéiben gyakorolt erős vonzerőt Rákóczi. Hasonló tendencia tapasztalható a szlovákiai magyarság hagyományában, de nemkülönben a kárpátukrán területen. LINTUR, P. a 40-es években jegyzett fel mondákat Rákóczi cselfogásáról. A pataki tanárok — HARSÁNYI és GULYÁS — a beregi magyarság köréből ismerték e szájhagyományt már a század elején, s a Thaly védelmében szándékoztak publikálni.

6. Cserey Miklós 1815. január 5-én kelt levelében, amelyet Kazinczynak írt, ezeket olvashatjuk a zsidói csata színhelyéhez fűződő szóbeszédről:

„Az ütközet után a Katonaság meg futamodván, a Németségtől kergettetvén, a Köz-Nép azt emlegeti a Régiek hagyományából, hogy a Rákóczi Hadi Cassáját a Tihói Határra, az Almás Vízének — le menőleg — bal partja felől, a hól ekkor erdős hely volt, ásták volna el, több számú gödrökbe; melyeket máigis keresgélnek a Tihói Oláhok.”

Egyáltalán nem meglepő, ha a *Rákóczi kincse* és e kincs utáni kutatás később is tettekre sarkallta a fantáziadús és vállalkozó szellemű embereket. 1964-ben Borsiban emlegettek nekem egy hóbortos embert, aki fáradhatatlanul kutatott a fejedelem kincse után. Egész változatsort alkotott a mondateremtő képzelet, s ma már világosan áll előttünk, hogy az idők folyamán különböző típusú kincstörténeteket kapcsoltak Rákóczi személyéhez. Az egyik adatközlő pl. azt mondotta el, hogy Rákóczi meg-

vakítottatta azokat, akik a kincset elrejtették, hogy ne találhassák meg a helyét. Mások szerint arany ökröcskék húzzák a föld alatt az arany szekeret (vagy aranyekét), a Rákóczi kincset. Amikor valaki megpróbál a kincs közelébe jutni, felsül, mert az ökröcskék nagy morajlással tovahaladnak. Az ismert pataki anekdota a várból az aranyakat lopkodó csókáról szól, s elterjedt az a verzió, hogy a pásztor kutyája vagy jószágja irányítja a figyelmet a hegyben vagy dombban rejlő kincsre. Trencsén környékén Rákóczi földbe ástott hintójáról keletkezett hagyomány.

Magyar Simplicissimus jóvoltából módunkban van megfigyelni, hogy milyen szívos életű a kincshagyomány, s hogy idők folyamán hogyan cserélődik fel a tulajdonosok neve, személye. 1683-ban megjelent könyvében leírja, hogy II. Rákóczi György a menekülése alkalmával „...egész kincstárát megmentette. Ez pénznek vert aranyból állott és tizenkét bivalybőrbe bevarrva egy boltozott helyiségben őrizték. Még idejében a saját birtokán fekvő Patakra mentette...” (Ld. 1956-os kiadás: 249.) A kislétai (Szabolcs-Szatmár m.) Nagy Albertné 78 éves asszony 1961-ben így emlékezett a Rákóczi kincs hollétéről:

„II. Rákóczi Ferenc kincsének egy részét akkor találták meg, mikor bevették az ecsedi várat. A *Körtéfa-hegy* mellett volt egy kút, és abba volt elrejtve egy bivalybőr arany. A megtalált kincset Károlyi és a németek egymás között elosztották. A többi kincse a kastély alatt lévő pincében volt. Sokáig kutatták az alagútban, de eredménytelenül, mert az alagutat többnyire víz borítja és be van omolva.” (Ferenczi—Molnár: i. m. 375.)

Képletesen szólva II. Rákóczi Ferenc nemcsak ősei vagyonát örökölte, hanem a kincshez fűződő hagyományt is.

7. A kincshagyományhoz hasonlóan tipikus eset az is, amit a máramarosi *Bócár* nevű forrás mondájával kapcsolatban tapasztalunk. A század elején az ottani helyi újságok több ízben utaltak arra, hogy a forrás keletkezését tévesen hozza összefüggésbe a nép II. Rákóczi Ferenc nevével. A kút nevének második felében a cár szó rejlik. Ez a cár pedig nem más, mint II. Rákóczi György, aki lengyel hadjárata idején ezen a vidéken haladt keresztül. Minthogy a nagyszámú emlékhely-típusú mondák — pl. fák, halmok, építmények — esetében ugyanezt a tendenciát tapasztalhatjuk, érdemes idézni a Máramaros c. lap 1906. okt. 21-i számában megjelent cikk szerzőjének helyénvaló, de a szájhagyomány logikája szerint meddő érvelését. Ezt írja: — II. Rákóczi György lengyel hadjárata idején útját a Talabor völgyében, Kövesligeten, Alsószinevéren, Ökörmezőn, Hidegpatakon át vette. — „Ez a fejedelem volt a bóczarai Rákóczi forrásnál, azt a feliratot tehát, amely ott a II. Rákóczi Ferenc fejedelem pihenését örökíti meg, mint tévedésen alapulót ki kell javítani. A verchovinai nép ma is őrzi e hadjárat emlékét s a hidegpatakiak megtudják mutatni az utat, a melyen valamikor egy csár átvonult.”

De mit szólna a cikk szerzője, ha olvashatná azt a mondát, amelyet LINTUR, P. jegyzett fel (ld. i. m. 189.) *Csomolje* községben közel három évtizeddel ezelőtt. A magyar fordítás természetesen csak részben adhatja vissza az informátor Mihail Pakalics elbeszélésének szépségét. A monda így hangzik:

A német megverte Rákóczit. Akkor egy pár rusznyákkal elindult Lengyelországba. De a németek lovon mentek utána és már-már utolérték őket. Rákóczi futott előlük, egészen Bóvcárig. Itt az emberek elrejtették a németek elől.

Három napig maradt a faluban. Amikor a németek elmentek, Rákóczi meg akarta hálálni segítségüket. Észrevette, hogy a faluban nincsen kút, messziről hordják a vizet. Akkor kiválasztott egy pár embert. Maga is felgyűrte a kabát ujját, és hozzákezdett a kútásához. Maga fogott hozzá a kút

falának felrakásához. Munka közben vett egy sima követ és rávéste, hogy Bovcárban járt és ő maga rakta fel a kút falát. Amikor ez megtörtént, akkor a falubeliek segítettek neki elmenekülni Lengyelországba. Az emberek pedig, annak emlékére, hogy ott járt a cár, Bovcárnak nevezték el helységüket.

Ez a kút napjainkban már tönkrement, de a kőtáblát mostanáig őrzik. Emlékezetes kő ez, mert a falujukban járt a cár.

Szebbnél szebb példákat hozhatnánk fel az erdélyi és a felvidéki területről is. Mindezek azt igazolják, hogy a feltárt nagy mondakör egyik legizgalmasabb problémája elemezni azt a folyamatot, amely a mondának a történeti eseménytől való fokozatos távolodásában érvényesül, de úgy, hogy a lényegét kifejező érzelmi kapcsolat mégis megmarad.

8. A történetiséget még kevésbé tagadhatjuk meg azoktól a *helyi-mondáktól*, amelyek csatahelyekhez, várakhoz, halmokhoz és más feltűnő természeti képződményekhez fűződnek. Szép számmal vannak a fejedelem emlékét őrző fák, források, kuttak, épületek. Jócskán akad olyan hagyomány, amely haranghoz, emlékműhöz, úthoz vagy utcához kapcsolódik. A mondaközlők általában hivatkoznak a környezetre. A helyi monda esetében azonban éppen a kiemelkedő természetes vagy mesterséges pontok kapnak hangsúlyt: ezek keletkezését beszélik el vagy azt kívánják tudomásunkra hozni az adatközlők, hogy miért olyan nevezeteselek.

Különben ez a mondafajta az, amely megtanítja a gyűjtőt arra, hogy ne eleve feltételezett elbeszélés-modellek szerint közeledjen a történelmi hagyomány megismeréséhez. Helyesebb, ha a mondákat, visszaemlékezéseket és magyarázatokat egyformán meghallgatja, regisztrálja. A helyzet ugyanis az, hogy a mondaképződés törvényszerűségeit tekintve ellentmond a merev, skatulyázó szemléletnek.

Epikai szempontból a helyi mondák is különböző értékűek. A jól megformált, cselekményesített elbeszélésnek minden gyűjtő örül, de vegyük figyelembe, hogy egy-egy mondatörredék, szűkszavú közlés sokatmondó tudati maradványra utalhat, másfelől szorgalmas feljegyzésük nagyban hozzájárulhat a tájjal és a történelemmel való kapcsolat megismeréséhez. Bizonyos, hogy a mondat vizsgáló folkloristáknak még sok fejtörést fog okozni az ún. helyi mondák keletkezésének megnyugtató magyarázata. Az epikus képződmény egyik legrégebbi fajtája, s bár sokat írtak róla, jellemzésének még számos gyöngye pontja van. Ezen csak a szorgalmas gyűjtés és a fáradságos mikroelemzés segít.

9. Végül, de nem utolsó sorban hangsúlyozandó, hogy a történeti monda keletkezésének egyik fontos oka az *érzelmi reflektálás*. A hagyomány kelléktárából kölcsönzött bármilyen ósdi köntös elsősorban arra szolgál, hogy az ember kifejezze titkos és reménylett vágyait, hangot adjon félelmének, vagy hogy elmondja örömét és bánatát. Többségükben egyéni sorsokról szólnak, és rendszerint kis történelmi epizódokat ragadnak meg. Mégis túlmutatnak ezeken, mert valójában a közösségi ítélet és érzelmi állásfoglalás illusztrálói. A kuruc mondakör egészéből a nemzeti méretű állásfoglalás tükröződik. De az egyes mondából is kicsendülhet a sorsfordulókban változatos kurucor eseményeinek tömeghatása. Az ausztriai betörések hatására keletkezett osztrák mondában így jut kifejezésre az egyik fél állásfoglalása. RELKOVIC DAVORKA magyar interpretációját (Ethn. 1939:64.) idézem:

„A kurucok feldúlták a pyrawarti kolostort... s kardélre hányták a szegények jölteveit, — a szerzeteseket. Sírva nézte egy anyóka, s kérdezte, ki főz majd neki levest? Isten megkönyörült rajta s haláláig egy fej nélküli szerzetes főzött számára.”

A másik oldal érzelmi reagálására bemutatom a Rákóczi vércseppjei c. monda egy részletét. A szerdahelyi kastélyhoz fűződő hagyományt MÁRTONVÖLGYI LÁSZLÓ nyitrai mondagyűjtő adta közre kissé szentimentális színezéssel. A trencsényi csatavesztés utáni pillanatokot örökíti meg a hagyomány:

„Így történt, hogy a trencsényi csata estéjén fáradt, agyonhajszolt csapat lépte át az egyik kastély kapuját. Asszonyarc ijedt szemmel nézte a kis csapatot és lelkesen invitálta. — Kerüljenek beljebb kegyelmek — kiáltott, — én meg azonnal megyek vizért, hisz az első vitéz arcát egészen elborította a vér.

A menekülő csapat leszállt a lováról s belépett a tölgyfa kapun. Innen ugyan lépcső vezetett az emeletre, de a fáradt csapat bizony csak az első földszintes szobában állapodott meg. A véres arcú harcos a sarokban húzódott meg, homlokáról, arcáról sűrű cseppekben hullott a vér a szoba padlójára. Bíbor tócsa keletkezett lábánál s a meleg cseppek messze fröcsköltek szét.

— Csak nem halálos csapás érte kegyelmedet? — kiáltott a hadnagy felesége, amikor behozta a vizet. S mikor a sebesült harcos felemelte a fejét, úgy megrémült, hogy egy székben kellett megkapaszkodnia.

— A nagyságos Fejedelem! — kiáltotta rémülten — s ilyen éktelen sebbel a homlokán!

Rákóczi nem felelt. Nem érdekelte a seb, amelyet ő szenvedett, sokkal jobban fájt neki a másik seb, melyet a szabadság ügye kapott a trencsényi mezőn.

Rákóczi és kísérete megszállott Szerdahelyen, majd Vak Bottyán érkezte után lóra szállt s tovább vágatott dél felé. Amit a kis csapat visszahagyott, az a fejedelem vére volt, amely ott maradt a szoba padlóján. A háziak kétszáz éven át üvegbúra alatt tartották a véres foltokat. A nép pedig, az urak által kiszípolozott nép, mely Rákócziban megmentőjét és felszabadítóját látta, azt a mondát fűzte a vércseppekhez, hogy ezek mitsem változtak bíbor színükben és örökre megmaradnak vörösen.” (In: *Pionirok Lapja*, 1955. ápr. 15. 4.)

Az örvendetesen nagy kuruc vonatkozású mondaanyag felsorolásába nem merhettem belefogni, de talán e néhány tanulság ismertetésével mondakörünk történeti kialakulásának folyamatát érzékeltetni tudtam.

SAGENKREIS DER KURUZEN-ZEIT

VON

IMRE FERENCZI

Die Kolonialpolitik der Habsburg-Dynastie bedeutete in der ungarischen Geschichte durch mehrere Jahrhunderte einen entscheidenden Faktor. Besonders nach der Zurückdrängung der türkischen Herrschaft in Europa (nach 1683) wurde die Macht Wiens über Ungarn vollständig. Die Hauptcharakteristiken dieser Herrschaft waren: Beseitigung der nationalen Souveränität, wirtschaftliche Ausbeutung und Verfolgung der protestantischen Konfession. Das erste Mal griffen die Ungarn unter Leitung des siebenbürgischen Fürsten, Imre Thököly, zu Waffen. *Kuruzen* wurden genannt, die sich ihm angeschlossen haben, und *Labanzen*, die den Österreichern treu geblieben sind. Thökölys Aufstand stützte sich auf ein Bündnis mit der Türkei. Sein schneller Erfolg dauerte aber nur kurze Zeit. Wegen der nationalen, wirtschaftlichen und konfessionellen Unterdrückung flammte ein neuer Freiheitskampf auf (1703—1711), dessen Führer Franz Rákóczi II., ein ungarischer Magnat und Fürst von Siebenbürgen war. Der erfolgreiche Kampf dauerte mehrere Jahre lang, aber nach einem Rückfall im Jahre 1708 legten die Kuruzen 1711 die Waffen ab. Franz Rákóczi II. und seine treuen Anhänger gingen auf die Friedensbedingungen des Gegners nicht ein. Sie verliessen das Land und starben in der Emigration.

Dieser Kampf hinterliess tiefe Spuren sowohl in den Erinnerungen der ungarischen Volksmassen als auch in den von den Nationalitäten (Slowaken, Russinen und Rumänen), die sich Rákóczi angeschlossen haben. Auf dem von den Karpaten umgrenzten Gebiet entstand über den Kampf der Kuruzen ein Kreis von Überlieferungen, ein Sagenkreis. Der Verfasser sammelt und registriert seit andert-halb Jahrzehnten die Volkssagen und andere mündliche Überlieferungen, die in der Zeit der Kämpfe der Kuruzen entstanden sind. Wobei er auch die österreichischen, mährischen, zipser-deutschen und

siebenbürgisch-sächsischen Volkssagen berücksichtigt, die ansonsten über kuruzenfeindliche Gefühle zeugen. Der Verfasser gründet seine monographische Bearbeitung in erster Linie auf Volkssagen, die er seit 1958 gesammelt hat, aber er verwendet gleichzeitig auch die früher herausgegebenen ungarischen und von den benachbarten Völkern stammenden Aufzeichnungen, die in einer bedeutenden Anzahl auffindbar sind. Auch von Schriftstellern wurden zahlreiche Geschichten über die Kuruzen-Zeit bearbeitet. Dieser Stoff wird vom Verfasser nur aus dem Gesichtspunkt ausgewertet, ob er und inwieweit er sich auf die Folklore stützt, und welche Auswirkungen er auf die Bildung der Sagen hatte. Aufschlussreich ist auch die anregende Wirkung des Rákóczi-Kults im 19. und am Anfang des 20. Jahrhunderts zur neuen Sagenbildung. Eine besondere Gruppe bilden die Erklärungen, die sich an Gegenstände und Reliquien knüpfen und das Andenken Rákóczis hüten. Volkssagen über die Kuruzen entstanden in erster Linie in den nordöstlichen Gebieten Ungarns und in den benachbarten slowakischen und karpate-ukrainischen Gebieten. Auf dieser Gegend lagen einst die Rákóczi-Güter, und der Freiheitskampf begann auf diesem Gebiet. Nach der Niederlage der Bewegung wurden die Kuruzen hierher zurückgedrängt.

Die Volkssagen berichten über Rákóczi und seine Heerführer, über ihre Kampfthaten. In der Zahl sind diejenige Sagen in Übergewicht, die über Verraten, Flucht und Emigration Rákóczis erzählen. Die charakteristischen territorialen Sagen knüpfen sich hauptsächlich an Burgen, Lagerplätze, Brunnen und Quellen, an berühmte Bäume und Gebäude. Die Überlieferungen lassen auch an zahlreiche natürliche und künstliche sagenbildende Orte erinnern. Sehr charakteristisch ist der Sagenkreis, der über Tunnel entstanden ist. Nach mündlicher Überlieferung flüchtete Rákóczi durch einen Tunnel auf seinem Pferd, das einen verkehrten Hufeisen hatte. Der Verfasser weist auch darauf hin, dass die Herausbildung des Kuruzen-Sagenkreises bereits im 18. Jahrhundert begann. Diese mündliche Dichtung lebte und entwickelte sich weiter wegen historischer und gesellschaftlicher Gründe. Heutzutage aber spielt in der Sagenbildung und in der Aufrechterhaltung der Sagen die Pflege des historischen Erbes eine besonders wichtige Rolle. Den Beginn der Sagenbildung kann man nach Vermutungen auch auf Grund der Glauben erklären, die Ende des 17. und Anfang des 18. Jahrhunderts entstanden sind. Das Motiv eines unverwundbaren Helden war sehr populär, und historische Quellen zeugen über die Popularität von Überlieferungen, die über einen Rückkehr der Rákóczi-Zeit berichten.

Auch das ist charakteristisch, dass die sagenhafte Figur Rákóczis durch das Volk in vielen Fällen nach den Vorstellungen, die das Volk über die ungarischen „Betyáren“ hatte, umgestaltet wurde. Der Vorgang der historischen Umgestaltung des Sagenkreises kann auf Grund des Sagenzyklus, der über den Rákóczi-Schatz entstanden ist, gut verfolgt werden. Der Volkssagenkreis über die Kuruzen spiegelt im Ganzen eine gefühlsmäßige Konfrontierung der einander gegenüberstehenden Kräfte wider.

Der Verfasser gibt über diese Fragen einen Überblick.

TESTRÉSZNEVEKBŐL ALAKULT MÉRTÉKNEVEINK TÖRTÉNETE

VI. LÁB*

VELCSOV MÁRTONNÉ

1. A *láb* testrésznevét megvan már első szójegyzékeinkben. A SchlSzt. (450) szerint: „*pes-lab*”. A jelentése itt bizonyára ‚lábfej’; ez a latinból nem derül ki, azonban van külön *szár* ‚lábszár’ címszó is. Már ez a szójegyzékünk több összetételét is felsorolja a szónak; megtaláljuk benne a *kőláb*, *faláb*; a *lábnyom* ma is használt szavainkat, illetőleg egy ma már nem élő összetett szót: a *lábhely* kifejezést (SchlSzt. 456; 1089; 1218). A valamivel későbből datálható GyöngySzt. ugyancsak változatos alkalmazásait mutatja a szónak mind eredeti, mind másodlagos jelentéseiben: „*Applaudo pedem: est pede terram quacio: Az földhöz verem labomath: Tombolok: Tancholok: örülök: Tapsolok.*” (GyöngySzt. 1734); „[Ast]raba: tabella vbi pedes quiescunt: *Samoly: Zek: vel: szek lab: lab ala valo da feszka.*” (GyöngySzt. 2388; vö. még: uo. 812, 1254). A BrassóiSzt.-ben is előfordul testrésznev értelmében: „*Labnak nagyobb wja — Allux*” (i. m. 33); „*Az mel’ gyermek labbal születeték...*” (i. m. 31; mindkettő az én kiemelésem. Vné). Szikszai részletesen felsorolja a láb részeit is: „*Pes-lab*” (91); „*Connexum pedis, pars superior, — Az labnak az feie*” (92); van „*fejetlen láb*” is: „*Acephalus — Feietlen lab*” (93); „*Digitus pedis, — Lab vii*” (92); „*Sura — Lab ikra*” (92); ezenkívül nagy számban megtalálhatók a *láb* összetételei a különféle betegségek között is. Átvitt jelentésben is szótárazza: „*Exosta, — Nagy magas labakra allatot hid, kirül a kű falt meg hagiak*” (155); „*Fulcrum lecti, clinopodium. — Az agy laba*” (184). MA.² (I, 711—12) mind a testrész-, mind a mértékjelentést ismeri: „*Pes... Láb... Mértéc...*”. Páriz-Pápai csak a testrészjelentést említi: „*Láb: Pes ein Fuss.*” (PPB. I, 203; 1782-ből); összetételei is erre mutatnak: „*Láb-hüvelyke: Pollex die grosse Zäh.*”; uo. „*Láb-talp: Planta pedis, Marisci pedanei die Fuss-Sohle.*” (uo. 203.). Baróti Szabó (KisdedSz. 131) — érdekes módon — a testrészjelentést nem is veszi fel, csak a másodlagos alkalmazásokat szótárazza, és a mértékjelölő szerepet is közli már: „*Láb: dőlő-, föld-föld: Egy lábát bé-vetni.*” A Tzs. (I, 441.) is utal a mértékjelentésre: „*Láb, fn. der Fuß; ein Schuh (Längenmaß);*” illetőleg (II, 589): „*Schuh, der; cipő, saru; láb, nyom, (mérték)*” (Az én kiemelésem. Vné).

A mai magyar nyelvben a szónak testrészjelentése és névátviteles alkalmazása különféle tárgyak megnevezésére eleven, mértékjelentése azonban régies, az ÉrtSz. (IV, 543) is annak jelzi, és 6. jelentésként így határozza meg: „*Az egyes országokban kialakult gyakorlat szerint különböző, 29,2 és 32,5 cm közt változó hossz-mérték.*”

A *láb* szó jelentéseit tehát három fő csoportba lehet osztani: emberi (állati) testrésznev, tárgyakra, ill. jelenségekre vonatkozó névátviteles alkalmazás¹, mértékjelölő funkció.

* Az I. részt. 1.: Néprajz és Nyelvtudomány II, 49—72; II. rész: uo. III-IV, 115—27; III. rész: MNy. LXI, 298—305, IV. rész: MNy. LXIV, 56—66; V. rész: Néprajz és Nyelvtudomány XII, 39—45.

¹ Csűrű ezt a következőképpen fejti ki: „A lábnak saját tevékenységeinkből közvetlenül ismeretes a jelentése. Főbb tényezői talán ezek lehetnének: 1. alól levő tárgy, 2. egy másik tárgyat egyenesen tartó tárgy, 3. a helyváltoztatást elősegítő tárgy. Legelső metaforikus használata a *láb* szónak akkor

Testrészjelentésben — mint láttuk — a nyelvemlékes kor kezdeteitől nagyon gyakori, lássunk erre a szótárokon kívül összefüggő szövegből is egy-két adatot: „...zazzaz labbal a tēngēzn^e fēnēkit iazū altal mēnē^e.” (BK. 18₁₂); „laboddal mas labad (!) tapogasd” (Bornemisza: ÖrdK. 103); [Róza] „Letépte fejéről a koszorút, s összészaggatva dobta azt lábaimhoz” (Petőfi: A hóhér kötele, Ö. M. IV, 24); „Novák Antal alig egy negyedórával később érkezett haza, mint ahogy tervezte, mégpedig saját lábán” (Kosztolányi: Aranysárkány 379). A páros testrészneveknél szokásos „egy, egyik” jelentésű *fél* jelzővel is gyakran találjuk együtt a szót, pl.: „capularis — Vén ember kniek (!) fél lába (!) az koporséba (!)” (Cal. 163); „...Symonról azt iriac, ...hogyan soc eztendeig fel laban állot egy oszlopon” (Bornemisza: ÖrdK. 113.).

Metaforikus összefüggés alapján, hasonlóságon alapuló névátvitellel létrejött szerepkörben igen korán megjelenik a szó. Tárgyak részeinek neveként, illetőleg térszinforma¹ megnevezésére már a SchlSjz.-ben előfordul (l. fentebb), és eleven egészen a mai napig: „Az ágy lábánál egy vén szalmazsák” (Petőfi: Az apostol); „S fölmenénk az ős Budába, Fölrepültünk, mint sasok, Testünköt a vén hegy lába Majdnem összeroskadott” (Petőfi: 15-dik Március, 1848); „S a fák lábainál, a hatalmas tölcserékben, rengeteg víz állott” (Tamási: Ábel a reng. 130); „Hátulról lombok zúgása hallatszott, sejtetve, hogy milyen mély a kert, mely a ház mögött, a lucfenyőkkel szegett út mentén lefutott a telek lábaig, ...” (Kosztolányi: Aranysárkány 217).

Elvont jelentésre, állapotjelölésre is alkalmas ez a testrésznev, gyakoriak a *jó, erős*, illetőleg *rossz lábon áll*-féle frazeológiai egységek is: „...a Gen. Konfederáció... azt végezte..., hogy, 'Nemzetnek szerentsejt... jó lábra állítsa,'” (Magyar Hírmondó II, 945*; 1792-ből); „Talán a Gazdálkodásnak jobb lábra való helyheztesére hathatósabb eszköz nem volna, mintha Gazdáink magok, tulajdon próbájokat... közre bocsátanak” (Magyar Hírmondó II, 500*; 1792-ből); „...olyan lábon állánk itt, midőn felmentem, hogy nem is mertem szólni” (Kazinczy: Lev. III, 211*; 1804/1892-ből); „Ez a könyváros... rossz lábon áll” (Kazinczy: Lev. VI, 515*; 1809—1895-ből); „Tudja e már, hogy férjével rossz lábon áll” (Eötvös J.: A házasság 33*; 1833-ből); „Neki is csak az volt a vágya, hogy „átmenjen” az érettségén, akárhogy, de ép lábbal, mint valami borzasztó tűzvészén”. (Kosztolányi: Aranysárkány 250).

2. A *láb* egyike azoknak a testrészneveknek, amelyeknek igen korán, feltehetőleg az eredeti jelentéssel szinte párhuzamosan megjelenik a testrész mérésre való felhasználásából származó mértékjelentése. Ezt az összehasonlítással való mérést bármikor magunk is elvégezhetjük. Az egyik Jókai-adat érzékelteti, hogyan is alakulhatott ki ez a jelentés: „Kalapját felkapta a fejére... s azzal neki mérte a lábait a járdának...” (Jókai XV. 309*; 1860—1894).

volt, mikor az, aki már így nevezte a saját megfelelő testrészét, először alkalmazta a másik ember lábára, miután előbb hosszas figyelem s értelmi működés után rájött annak a tárgynak azzal a másik emberrel való célszerűségi összefüggésére. Láta, hogy rajta kívül álló, másnemű dolog s igyekezett a jelentését megállapítani. Legkönnyebben ez a jelentés termett meg a lelkében: *alól levő tárgy*. Később a saját közvetlenül ismert tevékenysége alapján úgy értékelte, hogy: egy másik tárgyat egyenesen tartó tárgy s annak a másik tárgynak helyváltoztatását elősegítő tárgy. Ennek a jelentésnek már megfelelt az ő „láb” szóképe. Ő azt a tárgyat lábnak értékelte s ha kellett, ki is fejezte a jelentésnek megfelelő eme szóképet beszédszerveinek segítségével.” (A metafora, Nyr. XXXIX, 348). Ennek a lélektani magyarázatnak — véleményem szerint — az a támadható pontja, hogy feltételezése alapján az ember előbb nevezte meg a saját testrészét, s csak utána a társaiét. Bizonyára egyszerre is képes volt erre, a megnevezésnek egyébként is csak a közlés szándéka adott értelmet. (A metaforikus használatról l. még: Mi a szó funkciója, MNy. XXXVIII, 188).

¹ Földrajzi nevek utótagjaként is gyakori, erre l. Nyr. XL, 259—60.

Kisebb hosszúság jelölésére alkalmas lévén, a *láb*-nak korai hosszértékjelentésére következtethetünk a BK.-ben már megtalálható, mértéket jelölő *lábnyomdéknyi* összetételből (erről l. még később). A MünchK. kétségtelenül ilyen értelemben használja: „Vala hatuan *lab* földne Ihlmtol” (MK. 84ra). Korai szójegyzékeink ezt a jelentést nem regisztrálják, csak a *-nyi* képzős származék és a *lábnyom*, *lábnyomdék* összetétel mértékjelentéséből gondolhatunk az alapszó ilyen értelmű régi használatára. XVIII. századi tankönyvek azonban már bőséges számú adattal igazolják a *láb* mértékjelentését, rendszeren más mértéknevekkel összevetve. Maróthi (Arithm¹. 287) mértékrendszerében megvan a többi korabeli hosszértékhez való viszonyítása is: „Edgy *Láb*, (Németül *Schuh*... Deákül... *Pes*;) téfzen pontban fél Singet. És így edgy *Láb* edgy Ölnék hatod-réfsze” Látzai 1793-ból való Oskolai tanító könyvében (60) szintén: „Egy öl téfszen 6 *lábat* vagy sukot”; ő ugyanitt már külön *bécsi láb*-ról is beszél, ez ugyancsak a valódi mértéknévvé válást mutatja: „Német mértföld, mely téfszen 2.2173 bétsi *lábat* vagy 3695½ bétsi ölet”. Ebből az időből valók alábbi adataink is: „...egy *lábban* vagyon férfi hüvelyknyi tizenkét széillyesség” (Szeredai A. — Á. Kálmét: Szent-írásbéli dolgokrólvaló beszélgetések I, 29*; 1791-ből); „Egy *öl* hat *lábakra* osztódik” Dugonics: A tudákosságnak két könyvei II, 97, 98*; 1798-ból).

A XIX. században még éppilyen eleven ez a használat; „[a fal] a templom tetejég 8 *láb* azonfejl, 4 vagy 6 ölig, 7, 6½, 5 vagy 4½ *láb*, aszerént amint meg fog állitódni, azon felyül pedig a tetőig 3 *lábnyi* vastagságú lesz” (Fazekas: ÖM. II, 115*; 1808/1955). Félreérthetetlen a mértékjelentésre való utalás Wagner Phraseológiájának 1822-ből való, Verseghi-féle átdolgozásában is (1072); „*Pes*... *Láb* mértéket is tesz: *Schuh*”. Hasonló használatú idézetek: „Puky Miklós [hevesi kormánybiztos] ...utasításul kéri kimondatni, hogy a lúdtalpú ujonczok, ...úgy szinte a csonkák, ...amennyiben kocsisoknak használhatók, besoroztassanak, végre pedig, hogy a magasság mértéke 5 *láb*ig leszállíttassék” (Kossuth: ÖM. XIII, 685*; 1848/1952-ből); „...jobbja kilenc *láb* Hosszu dsidát forgat” (Szabó D.: Béla fut. 191*; 1789-ből); „Mire csonkig égnek [a gyertyák], öt már hat *láb* mély fekete föld borítja” (Sebők Zs.: Alakok 120*; 1887-ből).

Jókainak — a többi testrésznév eredetű mértéknévvvel együtt — kedvelt szava, gyakran használja. Csak egy-két példát idézzünk: „A szörnyeteg [az »ős szarvorrú] három öl hosszú, s az orrán két rendbeli három *láb* magas tülköt visel; az neki fegyver, ásó és kapa” (Jókai: Fekete gyém. I, 7; vö. még: I, 5 stb.); „Lehet-e nagyobb mértéke a női gyöngédségnek, mint szeliden bánni egy ötödfél *láb* magas férfiucskával, ki a világ legszebb és legerényesebb delnői egyike iránt ábrándozik?” (Jókai: Kárpáthy Z. I, 80; vö. még: I, 135, 139 stb.).

A századforduló tájáig él ez a használat, nagyjából Jókai művei képezik a határvonalat. A *láb* egyike azoknak a primitív mértékneveknek, amelyek később kiszorultak ebből a szerepkörből, ma már csak az írói nyelvben fordulnak elő ilyen értelemben, elsősorban fordításokban — főleg angolról magyarra fordított irodalmi alkotásokban, hiszen tudvalevő, hogy az angolban ma is általánosan használt mérték a *foot*, illetőleg *feet* (vö. ALBERTI: Mass und Gewicht 94—108; Berlin, 1957).

A mai nyelvben a nyelvjárások őrzik csupán ezt a jelentést. Az OrmSz. (338) szerint: „láb... kinyújtott s összeértetett hüvelykujjakkal két férfi tenyérhosszúság”; a SzamSz. (II, 3) szerint: „12 hüvelyknyi hossz mérték”.¹

¹ A SzegSz. nem jegyez fel már ilyen jelentést. A MTSz. (I, 1273) ismeri mértékként való alkalmazását, de csak szűkre korlátozott, speciális használatban: „...kerítésnek két oszlop közötti része. Egy *láb kert*: körülbelül két ölnyi hosszú kerítés” (Csik megyéből följegyzett adat.)

Kérdés mármost, mekkora mérték volt a *láb*. A korábban idézett nyelvemlékbeli meg az iménti, nyelvjárásokból való adatok szerint relatív, közelről sem pontos ez a hosszérték sem; a hüvelykkel, tenyérrel, öllel való összehasonlítás semmivel sem teszi pontosabbá, hiszen ezek értéke is változó volt. Éppen ezért korán felmerült valamiféle egységesítésnek, szabályozásnak az igénye a *láb*-bal kapcsolatban éppúgy, mint a többi primitív mértékkel. Tudunk arról, hogy már III. Béla megkísérelte ezt, de nem sok eredménnyel. Zsigmond pedig törvényerejű rendeletekkel tette kötelezővé a budai mértékrendszernek a használatát. Az ún. királyi mértékek leírását a Corpus Juris is tartalmazza — természetesen latinul. Ezek a rendelkezések idővel feledésbe merültek. A XVII—XVIII. század fordulóján a bécsi udvar igyekezett újra némi rendet teremteni, s III. Károly elrendelte a pozsonyi városi mértékek használatát. (vö. BENDEFFY LÁSZLÓ: Középkori magyar hossz- és területmértékek; Fejezetek a magyar mérésügy történetéből, Bp. 1959; 58—59. l.). Ezeknek a törekvéseknek köszönhetjük, hogy az ún. *királyi láb* nagyságát ismerjük, ugyanis a Corpus Juris későbbi példányai ábrászerűen bemutatják a „királyi láb” nagyságát. Az elnevezések latinul találhatók benne. (Az eredeti példányból ezt a lapot kitepték.) BENDEFFY hat régi kiadású példányban mérte le az említett ábrát. Mivel mindegyikük mutat néhány milliméternyi eltérést a többihez viszonyítva, középértéküket is megadja, ez: 18,62 cm.

A *láb* testrésznév mértékként való használatában idegen — elsősorban latin hatással is számolnunk kell a fordítások révén. Megfontolandó ezenkívül még egy másik körülmény is. Fentebb már említettük a „magyar láb” terminust. BENDEFFY szerint (i. m. 67) ez 29,79 cm hosszú volt, s így a *római láb* (pes) nagyságához állt a legközelebb. BENDEFFY ebben római szokás Pannóniában megőrzött emlékének nyomát véli fölfedezni: „Tudjuk, hogy a római uralom bukása nem jelentett hirtelen változást az egykori Pannonia eléggé kevert, de nem kis mértékben elrómaiásodott lakosságának mindennapi életében. Talán feltételezhető tehát, hogy a sok római szokás között, amelyet az egykori Savaria és Scarabantia környékének még mai lakossága őriz, a római mértékekhez való ragaszkodás is évszázadokon át megmaradt.” (BENDEFFY: i. m. 67).

A mértékek összevisszaságának csak a méterrendszerre való áttérés vetett véget a XIX. század utolsó negyedében. Ekkor egymás után jelentek meg tanulmányok, táblázatrendszerek, magyarázó munkák, hogy a méterrendszerre való átállást lehetővé tegyék. Így például Jády József a méterrendszerrel 1875-ben megjelent munkájában megadja a *bécsi láb* méretét: 0,31608 m; (hozzávetőleg ugyanennyinek mondja a *láb* német megfelelőjéből, a *Schuh*-ból származó *suk*¹ jövevényszót Herman Ottó is: „Suk — ein Schuh, egy láb, úgy mérve, hogy a két ököl az elálló hüvelykkel érintkezik (átlag 30 cm)” (A magyar pásztorok nyelvkincse 134).

3. Az *öl*-höz hasonlóan a *láb*-nak is kialakult a területmérték jelentése, többnyire azonban nem egyszerű szóként, hanem összetételi úttagként; régebben: *négyszögláb*, újabban *négyzetláb* formában. Jókainál olvassuk: „Aztán volt egy *négyszöglábn*y ablak az utcára...” (Jókai: Rab Ráby 399. Bizonyára a *négyszögláb*-nak kell nála olvasnunk ezek szerint az alábbi, csak jellel lejegyzett területmérték nevét is: „Kilenc láb volt a hossza, hat láb a szélessége annak a földalatti pincebolt-nak, ahova Ráby Mátyás bekerült. Aztán volt is már akkor benne igen díszes társa-

¹ A *suk* > *sukk* német jövevényszóáról közöl XVIII. századi adatot IMPLÓM J. a Gyulai Állam Levéltárból: „sukk” „láb” — 1757: „hatod fel *suck* a hossza”. 1765: „Edgy nagy 14 Schukból álló korcsoláért” (MNy. LX, 489). Ugyanitt megtaláljuk a *sukkos* „lábny” szót is.

ság. Tizenennyolcan voltak. Már most aki csak annyit tud is az aritmetikához, mint magam, könnyen kiszámíthatja, hogy ebből minden egyes vendégre jut $3 \square \text{ láb}$.”; Jókai: Rab Ráby 271).

Jády J. már idézett munkájából van tudomásunk a *négyszögláb* átszámított, pontos értékéről: „1 bécsi négyszög láb = 0,0999 négyszög méter” (A méterrendszer 25).

Fordításképpen találjuk a következő példában: „A Blossom Square néhány *négyszöglábnyi* területét tucatszám világították meg az itt is, ott is fatöncökre tűzött doédoék...” (Merle: A sziget 358; ford. Justus Pál).

Nem tekinthetjük valódi területmértéknek a némely vidéken régebben emlegetett *egy láb föld*-féle alkalmazásban, ugyanis még hozzávetőleg sem állandó az értéke ebben a használatban. Egy múlt század közepéről való adat erdélyi tájszónak mondja: „*Láb* ... darab szántóföld, melly különböző helyeken kisebb nagyobb számú holdakból áll; leginkább birtokos urak földeit nevezik láb-nak. Erdélyi szó. Magyarországon tábla” (Gáspár J.: Füzerke 28*; 1840-ből származó kézirat). Az *egy láb föld* kifejezést a MTSz. Szilágy megyéből idézi; a SzamSz. szintén tartalmazza. Móricz az Üri muriban használja. BEKE ezzel kapcsolatban írja (Nyr. LXXVI, 63): „Móricz Zsigmond írja Üri muri című regényében: *Egy láb földjét* se vették el (20). Csűrű Szamosháti Szótára szerint a. m. „egy csoportban levő több darab szántóföld”; ... A MTSz. szerint Szilágy megyében „egy tagban levő nagyobb földbirtok”. Kérjük olvasóinkat, érdeklődjenek, hol és milyen jelentésben használatos ez a kifejezés, amelyre oly kevés adatunk van, s a régi nyelvből sincs kimutatva”. Azonban a Nyr. későbbi számainak bizonyossága szerint már nem ismerős a kifejezés más vidékeken.

Nem világos ugyan a terület nagysága a következő idézetben, de biztosan területmérték értelemben szerepel benne a *láb* szó: „Egy hód 75.000 *lábát* [!] foglal-be” (Nagy Sámuel—H. Sander: Az Istennek jósága a természetben 116*; 1794-ből).

Ürmértékként való használatára is akad példa: „Edgy (sukk) vagy *láb* esső víz nyom 68 font ot” (M. Kurir 208*; 1787-ből).

4. A *-nyi* mértékképzős *lábnyi* melléknévet korán megtaláljuk nyelvemlékeinkben. Cal. (768) a *pedaneus* szó fordításaként adja: „*Egy labni*”; PPB I. (203) szintén: „*Lábni Pedaneus, a, um. eines Fußes der Schuhs lang*”; (vö. még: II. 410); KisdedSz. (131): „Egy *lábnyi*, talpallatnyi földgye fintsen.

Jelentése a német értelmezésből félreérthetetlen: „egy cipő, tehát egy lábfej nagyságú. Korán megjelennek a *fél lábnyi*, *másfél lábnyi* kifejezések is (vö. NySz. II, 496). (Feltehető, hogy az idézett emlékeknél korábbiakban is megvolt már a *-nyi* képzős *lábnyi* származék, hiszen a *lábnyomdéknyi* melléknévet már a BK-ben megtaláljuk.) Szövegkörnyezetben előforduló említését azonban csak későbbből, a XVI. század közepétől idézhetjük: „...hat *lábni* sirba kell tétetni” (Pázm.: Préd. 111); „Szélessége egy öreg *lábnyi*” (Lipp.: PKert. I, 20, id. NySz. II, 496); „*Lábnyi*: (unius pedis; einen fuss lang)”. (Comenius: Janua² 165). Valódi mértékké válását mutatja a korabeli mérőrud használatára vonatkozó utalás ugyanitt: „A mérőknek mértéki ezec: lépés, ől, *tíz lábni mérő rud*” (uo. Az én kiemelésem. Vné.).

Éppúgy, mint az alapszó esetében, a *lábnyi* melléknévre is nagy számban találunk példát Jókainál: „Odafenn az *ezerlábnyi* magasban a rigók fütyülése verte már fel az erdők csendjét...” (Jókai: A három márványfej 172); „A félhomályban egy *kisded*, *harmadfél lábnyi* magas gép tűnt elő, melynek forgató kereke volt.” (Jókai: Fekete gyém. II, 169; ugyanígy még: i. m. I:6, 15, 18, 34, 92 stb.); „A Visegrád alatt áttörő

zaj érkezett meg ez órában s néhány percz alatt két *lábnyival* magasabbra növelte az áradatot, hogy az irtóztató nyomás miatt keresztülhatolt a víz a föld alatt s a következőn téren önmagától kezdett felbugyogni” (Jókai: Kárpáthy Z. I, 136; ugyanígy még I, 117 stb.).

A századforduló táján még használják: „Gyönyörű fenyveseken át kétezer *lábnyi* magasságban [...] viz az ut Zajcza felé” (Deli: Gyepűn innen 69*; 1898-ból); „Inkább volnék én most négy *lábnyira* mélyen a föld alatt” (Mikszáth: Kül. ház. II, 123); „Rezeda úr... ráért haszontalanságokon ábrándozni..., mert meggyőződése szerint az ő helye már jódarab idő óta a föld alatt volna, hat *lábnyi* mélységben — esetleg a budai régi katonai temető árkában...” (Krúdy: A vörös postakocsi 246). Később a *lábnyi* melléknév eltűnik a szóhasználatból.

5. A *láb* szóval mértéket jelölő összetétel is született: a *lábnyom*. Elsőnek a SchlSzt. jegyzi fel (I. fentebb), de belőle még nem lehet tudni, vajon mértéknév-e már: „vestigium — *labnom*.” A nagyjából azonos korú BK.-ben elsődleges jelentésben is előfordul, a személyrag pedig azt mutatja, hogy szerkezettel és nem összetett szóval van még dolgunk: „Mezt Ifēln° v̇duoŋŋfegeiēt o *laba nomit* v̇ oromoŋt volnēc megapolnom” (BK. 77₁₃; a latinban: *vestigia pedum eius*). A GyöngySzt. (3136) szintén megőrizte konkrét értelemben: „Bitalapsum uestigium in luto pressum: *láb nyom as saarb[an]*”. Szikszai szójegyzéke a mértékekről szóló fejezetben sorolja fel (101; a fejezet címe: *Dimensionem sev mensuram corporum significantia et mensurarum nomina*): „*Vestigium — Lab niom*”. Cal.-nál (768) mind a *lábnyom*, mind a *lábnyomnyi* összetétel megtalálható: „*peda — Lab niom*”; „*pedalis — Egi lad niomni*”, az utóbbi biztosan mértékjelölő. MA. (1621-ből) a *lábnyom* első jelentését jegyzi csak fel, a mértékjelölésre a *-nyi* képzős származék szolgál: „*Lábnyom, Vestigium. Labnyomni, Pedalis, e.*” (II, 182). PPBI.-ben (203) is megvan mértéknévként: „*Lábnyom: Vestigium, Pedaria nota ein Fussstapfen*”, a *-nyi* képzős származék is ugyanitt: „*Lábnyomni: Pedalis, e. eines Schuhs lang*”. A KisdedSz.-ből (131) is félreérthetetlen a mértékjelentés a *-nyi* képző jelenléte miatt: „*Lábnyomnyi hosszúság*”.

Szövegemlékeink közül tehát elsőnek a BK.-ben találjuk meg a szót, de — mint már láttuk — még birtokos szerkezetben. Valószínű azonban, hogy összetételként is élt már ekkor, hiszen másként nem keletkezhetett volna belőle az ugyanitt előforduló *lábnyomdéknyi* származék. Nyilvánvaló a mértékjelölés a WeszprK.-ben (95—6) is: „Es vallara adak a nagi kereztfat melynek hozza tizenötöd *lab nyomni* vala”, hasonló, de jóval későbbi adat: „Egy négy-szeges ölbén 36 *lábnyom* vagyon” (Szabó József: Vátzi gabona 76*; 1793-ból).

Alkalmi használatban, határozott stilisztikai tartalommal telítve olykor a mai írói nyelv is felhasználja: „percről percre messzebb kerülök tőlük... mintha nem is a kályhamester fűzmintás cserepeinek vetném a hátamat, hanem valami szirtnek, fönn a szélfúvott hegyekben, lábam alatt egy *lábnyomnyi* párkány, s én arról hallgatom hátrafont karral a felhők társalgását” (Németh L.: Iszony 86).

Most térjünk vissza a *lábnyomdék(nyi)* származékszóra! Fentebb említettük, hogy felbukkan már a BK.-ben — kétségtelenül mérték értelemben —: „o oldalit... kédég nēg zēgouēn monno huz *lab nomdēknē* taztatikuala” (BK. 11₃; a latinban: *Per quadrum vero earum latus utrumque vicenorum pedum spatium tendebatur...*). Ugyanígy a SzékK.-ben (272): „myt hafnalnac tenekōd akoron afōldnec lelefŋge... mikoron efōldbōl tōbet nem vallaz: hanem ěac het *lab nyomdokneyat*”. Biztosan mértékjelölő — bár nincs rajta mértékképző — a GyöngySzt. (3113) adata is: „*Bi-pedanus: ket laab nyomdok*”.

Az itt szereplő *nyomdok* > *nyomdék* önmagában is jelölhet mértéket. Szemléletesen mutatja ezt Heltai Meséinek (359) egyik mondata: „Meg araszola a gyermek oroszlán a *nyomdékot* és monda: Ki reuid lábotskáin vagyon” (NySz. II, 1058)¹ Heltai egyébként a *lábnyomdok* összetételt is használja, véleményem szerint közvetett mértékjelölésre, illetőleg hasonlításra, bár a példát a NySz. (II, 1058) az első jelentés alatt közli: „Mert az ő földekbe chac egy *lab nyomdákot* (!) sem adoc tinéktet (Helt.: Bibl. I. Kkk4)”.

Alakilag a *(láb)nyomdok* úgy viszonylik a *(láb)nyomdék*hoz, ahogyan a *szándok* a *szándék*hoz stb., a *-dok* denominális képzőbokornak tekinthető itt már.

6. Mértékjelölőnek tekintjük a versmérték jelölésére szolgáló használatot is, mert egy sajátos időegység megjelölésére való ilyen esetben a szó. Már Szenczinél előfordul: „A *láb* szót is használja már MOLNÁR, versláb’ értelemben: »Choreüs, Verfneec Trochaeus nevű *lába*»” (CSÜRY B.: MNy. XXII, 281); én az 1621-es kiadásból idézhetem: „Choraeus aei, g. m. p, pr. χορᾱιος, Verfneec Trocheus nevű *lába*.” (I, 182, vö. még I, 712). A XVIII. század végén megszorodnak az adatok: „Paraszi Majorság, mellyet Vanierből *hat lábbal* mérzseklett (olv. mérséklett) magyar versbe foglalt Szabó Dávid” (Molnár J.: Magyar Könyvház III, 246* 1779—1783). Decsy Osmanografia-jában (1788-ból) is előfordul: „Sok *lábú* verseket irnak, és a, cadentiát szorossan megtartják, de szokott strófáik, vagy négy rendbül álló verseik, nem 12, hanem 11 *lábból* állanak. 1:139”. (CSEFKÓ GY.: Decsy Osmanografiája és a NyÚSz., Nyr. XL, 467)². Csokonai Földitől vehette át és alkalmazta a különféle ütemekre: „Csokonai újításainak egyik fontos csoportját a magyar verstani műszók alkotják... Bizonyos, hogy e téren is nagy hatással volt rá Földi; ő t.i. nemcsak a nyelvtani szakkifejezéseket... magyarosította meg, hanem (máig is kéziratban levő) verstanában a poétika szavait is. Feltétlenül tőle való a *doboló láb* (Csokonaiából GESZTESI 28, Földiből MIXICH 47; „anapaestus”); viszont Csokonai *bukó lába* (‘trocheus’), *lassú* (‘spondeus’) *lába* Földinél... *szökő*, illetőleg *hosszú láb*” (Techert J.: Csokonai nyelvi forrásai MNy. XXXII, 185). A századfordulóra tehát általánossá válik a poétikai műszóként való használat, illetőleg az ilyen jellegű szakkifejezésekben való előfordulás. Ma a *versláb* összetételi utótagjaként szokott csak ebben az értelemben előfordulni. (vö. ÉrtSz. VII, 354).

7. A *kamatláb* összetételben pénzmennyiségre vonatkozó, ugyancsak mértéknév jellegű a *láb* utótag. Ez az összetett szó későn jelenik meg, a NyÚSz. (159) szerint Fogarasi Jogtani műszókönyvében használta először, 1842-ben. (Egyébként maga a *kamat* is a nyelvújítás idején terjedt el, korábban az *uzsora* ~ *ozsora* volt járatos.) A *láb* önmagában szintén előfordul az említett jelentésben még később is: „... egy zecchino a 24 frtos *láb* szerint 5 f. 40 kr.” (Ormós Zs.: Utazási emlékek III, 6*; 1860-ból).

8. A régebbi nyelvhasználatban határozóragos formában és eredetileg egy mértékjelzői előtaggal — amely később nyomatékát veszítette — határozószói használatban is előfordult az *egy láb*ig szerkezet, például: „SEHONNAI: Jaj, jaj! Oda leszünk *egy láb*ig” (Dugonics: Tárházi 54*; 1789—1882-ből); „*Egy láb*ig. Omnes,

¹ A *nyomdok* igeiként is élt a régiségben (vö. NySz. II, 1059), éppúgy igenévszó volt tehát, mint alapszáva, a *nyom*.

² A NySz. a *láb* versmértékjelentését nem ismeri, annak ellenére, hogy MA. szótárait és Decsy említett művét is feldolgozta, vö. MNy. XXII, 281.

Universi, v. Prorsus, Penitus" (Sándor: Told. 55*; 1808-ból); „Tököly kuruczaitól körülfogatván, majd *egylábig* leváogatott" (Szikszói Enyhlapok 14, Kunsch József*; 1853-ból).

9. a) A származékok közül a *-nyi* mértékképzős melléknévről fentebb, a mértékjelentés tárgyalása közben már szoltunk. A *lábnyi* az egyetlen melléknévi származéka a szónak, amelynek mértékjelölő szerepe van, ez egyébként a mértékképző jelenlétéből nyilvánvaló.

Melléknévi származék alakult még az *-ú* (*~ó*) képzővel is. Erre régóta vannak adataink, megvan már a GyöngySzt.-ben többször is (567, 637, 3112); a Brassói Szt.-ben (23x); Szikszainál (92, 197); Cal.-nál (883), és természetesen a későbbi szótárakban is.

Már a legelső példákban — annak ellenére, hogy szójegyzékekről van szó —, mindig mennyiség- vagy minőségjelzői determinánssal fordul elő, éppúgy, mint a mai nyelvben, pl.: „Aeripies: celer: quasi aerios pedes habes: [!] *Gyórss labw*” (GyöngySzt. 637); „Bipes quod habet duos pedes: *ket lábú*” (i. m. 3112); „*gyors labw* — alipes” (BrassóiSzt. 23); Eegh *labo* = aeripes” (uo.); „*Tripus* — *Harom labu asztal*” (Szikszai 197). A jelzős szerkezetben való előfordulás az itt szereplő melléknévképzőnek a viselkedésére általában jellemző mindmáig. A *láb*-i képzős származéka ritka; Murm.-nál így találjuk (936): „*Clauus* — *labi faidalum*”.

b) A *láb* testrésznéből is alkot igét az *-l* (*>-ll*) igeképző, a többi testrésznévhez hasonlóan (vö.: *araszol, fülel, karmol, karol, könyököl, markol, öklel, tenyerel, talpal* stb.). A *láb* *-l* képzős származéka a *lábál*, eredeti jelentése az illető testrésszel végzett cselekvés. Éppúgy, mint igenévszói alapszava, a *láb* *> lább*, a *lábál* *~ lából* *~ lábbal* a következőket jelentette régi nyelvünkben: „*lábbal jár, fut a szárazföldön, lábbal gázol át, lábbal úszik át a vizen*.” (Mészöly: A *láp* szó eredete és rokonsága, SzegFüz. III, 120.)

Testrészneveink közül ez az egyetlen, amely képzőtlenül is megőrizte igei jelentését a nyelvemlékes korig. Bizonytalán ez az oka annak, hogy a képzett származék viszonylag későn jelenik meg, és sokáig párhuzamosan találjuk a képzőtlen alapszóval a régi szótárakban: „*Lábtok: Fluito, Fluctuo, Vado, as- ich mache Wellen, durchwade*.” (PPB. I, 202; 1782-ből); „*Lábolom: Vado, as, are, ich gehe durch eine Furth*.” (uo.); ugyanitt továbbképzett származékokat meg összetételt is szép számban találhatunk: „*Lábolható, tsekély, fekély: Vadofus, a, um. dadurch man waden, gehen kann*.” (uo.); „*Lábbolás: Fluctuatio, Vadatio die Schwebung; Schwanfung das Durchwaden* (uo.); „*Láboló-hely, által-járó: Vadum ein Wasser = Furth*” (uo.) Páriz-Pápai adatai mind a vízben végzett mozgásra utalnak, ebben a jelentésben állandósult a szó használata: „...így szállítá-meg ...a’ tó szélén *láboló* Gólyát” (Fáy: Eredeti meséi és aphorizmaí 43*; 1825-ből) stb. Szárazföldön való mozgást jelentő alkalmazására alig van példa: „*Lépni. Gradiri ... Lábní, Lábolní*” (Sándor J.: Sokféle XI, 149) — amint látjuk, itt is a képzőtlen alapigével együtt találjuk, „*Lábal ... gehen, füßeln*” (Tzs. I, 441), bár harmadik helyen megemlíti a *waten* (‘gázol’) jelentést ez a szótár is. Az alapszónak szintén gyakoribb azonban a vízben mozgás jelentése, mint a szárazföldön való mozgásé: „*Lábbani: fenn-úszkálni, — lebegni. Az olaj fenn lább a’ vízen*.” (SzD.² 131); „*lább: schweben, schwimmen*...” (Tzs. I, 441). Az itt idézett elsődleges jelentés mellett korán megjelenik az átvitt értelmű használat: „*Könybe lábbott a’ szeme*” (SzD.² i. h.); „*Nem tagadhatja meg magát Aleddin — mondja a tisztes öreg lesütött szemekkel mellyek titkon könybe lábtak*” (Fazekas: ÖM. II,

80; 1828/1955);¹ „fellyül ... akarni *lábbani*, levegni, járni az íráson is” (Baróti Szabó: Magy. Vir. 247; 1803-ból).

A költői-írói szóhasználatban olykor előfordul szárazföldön való mozgás jelentésben később is, ezt azonban inkább képszerű alkalmazásnak tekintjük, mint egy régebbi jelentés tudatos felelevenítésének, pl.: „Hullámzó violamezőket *lábbal*” (József A.: Szelid, búcsúzó asszony).

Igei származékok még a *lábog* ~ *lábbog*, *lábbad* ~ *lábbad*, továbbképzett alakban: *lábbadoz(ik)*. Ezek a származékok már főként átvitt értelemben használatosak.

10. A *láb* szó eredetéről ma már általában elfogadott TOIVONEN nyomán az a vélemény, amely szerint uráli eredetű szó, mert megvan a megfelelője a szelkupban „... (Castr.) samO (N) *lāmb*, Vorderteil des Stiefels”, (B, Tas., Kar.) *lāmb*, Flussblatt’, (K, NP) *lāmba*. Dieses ostjak-samojedische Wort kann aber mit ung. *láb* verknüpft werden; zu ung. *b* = samO *mb* vgl. z. B. ung. *hab*, ‘Welle’; ‘Schaum’ ~ samO *komb*, *komba* usw. ‘Welle.’” (TOIVONEN: Zur Geschichte einiger ungarischen Wörter; NyK. L. 456). Amint az adatokból láthatjuk, az uráli nyelvcsaládnak két legtávolabbi tagja őrzi csak ezt a testrésznevet. Kimutatható ugyan az osztjából is, de — ugyancsak TOIVONEN nyomán — bizonyosnak látszik, hogy az osztjában a megfelelő szó szamojéd jövevény. „Aber wie die unregelmässigen interdialektischen Lautentsprechungen beweisen, ... ist das ostjakische Wort kaum einheimisch, sondern vielmehr ein Lehnwort und zwar aus dem Samojedischen...” (i. h.; vö.: COLLINDER: FUV. 30.).²

Ezt az etimológiát terjeszti ki MÉSZÖLY (A *láp* szó eredete és rokonsága; Szeg. Füz. III, 87—143; vö. még: HAJDÚ P.: Bev. az uráli nytudba 109) a magyar *láp* szó családjára: „Ami mármost a testrész név *láb* szó eredetét illeti, TOIVONENNAK sikerült azt kinyomozni... Olyan osztják és szamojéd szavakkal veti össze, melyeknek eredeti jelentése ‘talp’, a hangalak pedig az osztjában *lāmp*, a szamojédban *lāmba*. Ilyen hangalaknak... szabályosan megfelel a magyarban a *láp* > *láb*, jelentés dolgában pedig rövid az út, a ‘talp’ és ‘láb’ között. Mutatja ezt sok olyan régi és újabb kifejezésünk, melyben a *láb* éppen úgy helyén volt vagy van, mint a *talp*: ‘Lába nyoma, talpa nyoma’, ‘lába alá nyom, talpa alá nyom’, ‘a sereg lábon áll, talpon áll’, ‘lábra állít, talpra állít’, az egy ‘lábnyi’ mérték egy ‘talpnyomnyi’. Viszont a régi magyar nyelvben sokszor a pusztá *szár* szót találjuk olyankor, mikor ma *láb*-at mondanánk. Elfogadható tehát Toivonennak az a megállapítása, hogy a magyar *láb* (pes, Fuss) uráli eredetű...” (i. m. 135).

A magyar *láb* tehát ősi nomenverbum-tő volt, amint már SIMONYI (Nyr. XXXVIII, 241) is megállapította: „Némely szónak az a különössége, hogy egyaránt előfordul igei és főnévi használatban... Igen régi ilyen szópárok, kétségkívül még történetelőtti korban keletkeztek a következők ...*láb* — *lább* ‘űszik’...”; ugyanígy vélekedik BÁRCZI (MNy. LIII, 190) is: „Igen hasonló igei-névszói tő a *láb* főnév ~ *láb(b)* ige, melyeknek azonosságát Mészöly részletesen és meggyőzően bizonyította

¹ Arany János még ismerte a *könnybe lábbó szem* kifejezést. Megtudhatjuk ezt abból a rövid megjegyzésből, amelyet Fialowsky: A természetrajz műnyelve (Nyr. VII, 260—66) című művéhez fűzött: „A jelen füzetben lábbó (fluitans) szót elveti [ti. Fialowsky], mert az illó-val (mely pedig szintén védhető az ill-at deverbális főnévvel) egy kamarán kerültek tartja. No már könnybe lábbó szem ma is él, s erősen bizonyít egy lábbik ige mellett. A lábbó helyett F. úr lubiczkolót ajánl; ismétlem nem vagyok szakember, de a víz színén nyugvó, legfőlebb (!) ingó növényéről, fű-lencséről (békanyál) lehet-e azt mondani, hogy azok lubiczkolnak?” (Nyr. VII, 457, Szalontai J. aláírással. Idézi Beke is: Nyr. LXVII, 7).

² Érdekes, hogy a fenti cikkben felsorolt osztják adatok jórésze összetételben mutatja a magyar *láb* szó megfelelőit, s ezek a kifejezések általában mértékjelölésre is alkalmasak.

(SzegFüz. III, 112)”. A mai magyar nyelvben viszont igeként már csak a képzett származékok használhatók, a *láb* > *lább* régi igei jelentését már csak nyelvjárási és nyelveléklebeli adatok őrzik.

LÁB ‚FUSS‘

VON

FRAU M. VELCSOV

Das ung. Wort *láb* kommt schon in den ersten ung. Wörterverzeichnissen sowohl in Körperteilbedeutung, als auch in metaphorischem Sinn vor. Die Massbedeutung hat sich wahrscheinlich mit der originellen Bedeutung parallel entwickelt, obwohl die ersten Angaben nur im XV. Jh. belegt sind. Es wurde bereits früh versucht, die Grösse dieses Körpermasses offiziell festzustellen (s. „királyi láb” ‚königlicher Fuss‘). Neben der Längenmassbedeutung hat sich auch der Sinn des Quadratmasses entwickelt. Unser Wort wurde seit dem XVII. Jh. auch als Versmass benutzt.

Das ung. *láb* ist uralischen Ursprungs, und — etymologisch — mit dem Hauptwort *láp* identisch. Ursprünglich war es ein Nomenverbum, doch als Verb wurde es von den späteren deverbale Derivaten verdrängt.

KAZINCZY ÉS IRODALMI NYELVÜNK*

SZATHMÁRI ISTVÁN

1. Petőfi úgy nyilatkozott Kazinczy Ferencről, arról a férfúró, akiről a miskolci értelmiségiek klubjukat elnevezték, hogy

„...fél századig
Tartá vállán, mint Atlas az eget,
A nemzetiségnek ügyét.”

És maga Kazinczy — élete alkonyán, 1826-ban — így „értékelt” saját munkásságát: „Mit nyere általam a' Nyelv, mint nemesedett általam az Izlés, ezt kérdi korunk, ezt kérdi egykor a' maradék, ezt kérde minden gondosabban leírt sorom mellett magam, elsiketülve az idegen javallás és feddés eránt; mert legsanyarúbb bírám magamnak magam valék. Azonban örömem vagyón látni, hogy már sem ott állunk, a' hol egykor, sőt hogy naponként emelkedünk, hogy a' Nemzetre társaim közt én is hatottam. Mi csak kezdénk a' menést, 's életünk az írás' lelket-ölő munkájában folyt-le. De az igazságos maradék mindenkinek megszabja érdemlett bérét, 's a' mit hagyok, úgy hiszem azt! hevíteni fog szíveket, mikor már nem leszek is. Közel az idő, hogy Istenfiak lépnek a' pályára, 's ragyogtatni fogják a Magyar Nevet, a' mi nekünk nem jutott és nem juthatott. De miénk a' dicsőség, hogy el van készítve útjuk. Nem futnának ők, ha mi nem irtánk vala, 's javokra lesznek tévedésink is, mert ezeken fogják láthatni, mit kell kerülniek.” (Élet és Literatura 1826. IV, 259—60; idézi RUZSICZKY ÉVA: IskNym. 116—7).

És ha most, csaknem százötven év távolából mi, a „maradék” nyugodt lélekkel és egyben jogos büszkeséggel megállapíthatjuk, hogy Kazinczy Ferenc nemcsak hatott társai közt a nemzetre, hanem az elsők között is első volt — hisz „végigvezényelte” és győzelemre vitte a nyelvújítási harcot, továbbá Széphalmot, az általa elkeresztelt kis zempléni falut az ország kulturális központjává tette —; és ha rámutathatunk arra, hogy amit ránk hagyott, nemcsak hevíti mindazok szívét, akiknek kedves az anyanyelvük, hanem hogy ebben a tekintetben ma is példaképünk, — akkor azt kell mondanom, jól választottak a miskolciak, amikor Kazinczy Ferenc nyomdokain akarnak járni.

És mindjárt tegyük hozzá: ebben a városban mindezt még két más tény is indokolta teszi. Egyrészt az, hogy 1784-ben itt, Miskolcon lesz tagja Kazinczy annak a titkos társaságnak, amelyről később egy Aranka Györgyhöz szóló levelében ezt írja: „Az ő célok ... evertere superstitionem, opprimere Tyrannismum, benefacere. — Nem az-é az élet legédesebb boldogsága?”, és végeredményben ez vezeti el Hajnóczy-

* Elhangzott a névadóról való megemlékezéséknél a miskolci Kazinczy Klubban 1968. október 5-én.

hoz s Martinovicshoz is. Másrészt az is magyarázza a névválasztást, hogy Kazinczy hamvai ebben a megyében: Borsod—Abaúj—Zemplénben nyugosznak, az annyira szeretett széphalmi kert öreg fái alatt, a klasszikus szépségű fasor végében...

Örök igazság, hogy nem érthetjük meg a mát, nem építhetjük a holnapot a tegnapi napnak, a múltnak, történelmünk nagyjainak — s ez utóbbiak tetteinek — (természetesen kritikus) ismerete és becslése nélkül. Talán nem túlzok, ha azt mondom: nem utolsósorban mindig ez ad biztonságot, erőt, önérzetet a jelen és a jövő küzdelmeihez. E gondolatok jegyében idézzük fel hát most mi is egy kis időre a széphalmi mester nemes alakját.

2. Kazinczy Ferenc nagyon sokoldalú egyéniség volt. Szinte egyedül áll művelődéstörténetünkben mint irodalomszervező. Hogy mit tett a magyar irodalmi élet fellendítéséért, arról legjobban tanúskodik páratlan kiterjedtségű levelezése, amelynek anyagából eddig 23 vaskos kötet látott napvilágot. Kapcsolatot tartott ő nemcsak a legnagyobbakkal — barátai, támogatói voltak: Kis János, Virág Benedek, Dayka Gábor, Berzsenyi Dániel, Kölcsény Ferenc, Fáy András stb. —, hanem ha bárhol az országban valaki megírta (vagy éppen „elkövette”) első vagy második, tizedik versét, és hozzá fordult bírálatért, tanácsért, akkor Kazinczy, a literátor időt, fáradságot, pénzt (egész vagyona ráment a levelezésre!) nem kímélve, részletes és tárgyilagos elemzéssel, tanácsokkal stb. válaszolt. (Ugyanezt tette, ha valaki az általa újonnan létrehozott szót mutatta be a legfőbb bírálónak.) Nem csoda hát, ha e levelezés legfontosabb kordokumentumunk, hisz ott lüktet benne a XVIII. század végének és a XIX. század első három évtizedének magyar kulturális élete minden problémájával, minden máig ható eredményével...

Kazinczy maradandót alkotott mint műfordító, mint prózaíró és költő is. Gessner, Lessing, Herder csakúgy megszólal a tollán magyarul, mint Goethe, Metastasio vagy Molière. De nagy mestere a satirikus versnek, az episztolának, meghonosítja elsőként a szonett formát, prózája — például a Pályám emlékezete, a Fogságom naplója — amellett, hogy a leveleihez hasonlóan sok mindent bemutat a korból, ma is érdekes és szép olvasmány. Stb.

3. Most mégsem az irodalomszervezőről s nem a költőről, íróról szeretnék beszélni, hanem arról, hogyan alakult ki irodalmi nyelvünk, s mi az érdeme ebben a hosszú folyamatban Kazinczynak és az általa irányított és győzelemre vitt nyelvújításnak, közben természetesen utalva a nyelvművelő és a stilisztika útját egyengető Kazinczyra is.

Hogy a nyelvújításnak és benne Kazinczynak a szerepét megérthessük, lássuk, mi is az az irodalmi nyelv. Röviden így határozhatnók meg: az igényesebb írásbeliségben, elsősorban a szépirodalomban kicsiszolódott, a társadalom minden tagja számára legalábbis potenciálisan közös és egységes, eszményi és normatív írott nyelvi típus.

Hogyan is jön létre ez a nyelvi változat? Úgy, hogy az egyes népekben fejlődésük során a megfelelő gazdasági, társadalmi, politikai, művelődésbeli stb. tényezők hatására feltámad az igény egy olyan egységes(ebb) nyelvi típus kialakítására, amely az addig kisebb-nagyobb mértékben eltérő nyelvi változatban beszélők és írók különböző társas (elsősorban írásbeli) érintkezését megkönnyíti, — legalábbis perspektivikusan — a szépirodalom fellendülését lehetővé teszi, és az egy nyelvet beszélők összetartozásának tudatát erősíti. Talán mondanom sem kell, hogy mindez szorosan összefügg a népek nemzetté válásával.

Még két dolgot kell látnunk világosan. Egyrészt azt, hogy a nyelvi egységesülés

és normalizálódás egy kis magból kiinduló folyamat, amelynek során előbb az úgynevezett formai (tehát a helyesírási, hangtani és alaktani), majd — jóval később — az úgynevezett tartalmi (vagyis a szókészleti, frazeológiai, mondattani és stilisztikai) jelenségek egyes változatai kiválasztódnak, a norma rangjára emelkednek, és lassanként e normaelemek egységes rendszerré kristályosodnak ki. — Másrészt arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a társadalom nemcsak igényt támaszt az irodalmi nyelv létrehozására, hanem az egyre növekvő számú normáknak, illetőleg az egész normarendszernek az elterjedését is maga a társadalom biztosítja.

Ami most már a mi irodalmi nyelvünk kialakulását illeti, — nagyon röviden summázva — a következőket állapíthatjuk meg. Bár a nyelvi egységesülés nyomaival — elsősorban a helyesírás és a hangtan területén — a XVI. század előtt is találkozunk, az irodalmi nyelv egységesülés és normalizálódás intenzívebben e század második negyedében indult meg éppen a korviszonyok, a korabeli gazdasági, társadalmi, politikai és művelődésbeli tényezők (az ország három részre szakadása, a magyarországi humanizmus, a reformáció, a könyvnyomtatás, a literátusréteg létrejötte, a település- és népiségtörténeti változások, az önálló és felvirágzó Erdély stb.) hatására. XVI—XVII. századi nyelvtanaink — mint a nyelvi normarendszer kialakításának és elterjesztésének igen fontos eszközei — azt mutatják, hogy a korszak végére kialakult nyelvi (hang- és alaktani, valamint helyesírási) kép — amelynek alapja minden bizonnyal az északkeleti területeken beszélt nyelvjárás volt, s amelynek létrehozásában alapvető szerepet játszhattak az északkeleti és keleti részek református iskolái — legfőbb vonásaiban megegyezik a mai irodalmi és köznyelvével. Vagyis helyesírásunk két alapvető kérdése: a hangjelölés fonematikus jellege (hogy tudniillik ugyanazt a hangot mindig ugyanazzal a jellel vagy jelkapcsolattal jelöli és megfordítva), valamint a kiejtés szerinti és a szóelemző elv egyensúlya lényegében megoldódott. — A hangtan területén: az írott nyelvből kiszorult az *i*-zés (*é*-vel szemben), az *ü*-zés (*ő*-vel szemben), az *ü*-zés (*i*-vel szemben) stb.; gyenge fokúvá vagy a maihoz hasonlóvá vált az *ö*-zés (*ē* [e]-vel szemben); a *volt*, *zöld*-féle szavakban az *l* megmaradása normává szilárdult; stb. Úgyszólván csak egy ponton találunk a mai hangállapottól való lényegesebb eltérést: az alanyesetben *ny*-re végződő szavak a csonka töben az *ny*-t *n*-re változtatják (*asszony*, de *asszont*). — Az alaktan területén szintén igen sok esetben a mai változat emelkedett a norma rangjára. Ragok: *házval* ~ *házzal*; *-ban*, *-ben* ~ *-ba*, *-be* (hol?), *-n* ~ *-nn* (loc.); *-tól*, *-től*, *-ből*, *-ből*, *-ről*, *-ről* ~ *-tul*, *-tül*, *-bul*, *-bül*, *-rul*, *-rül*; *-ul*, *-ül* ~ *-ol*, *-öl*; *-unk*, *-ünk* ~ *-onk*, *-önk* (birtokos és igei személyrag); stb. Képzők: *-ít* ~ *-ét*; *-ú*, *-ű* ~ *-ó*, *-ő*; stb. Több jelenség még ingadozó maradt, de már megindult vagy éppen jelentős utat tett meg a ma felé: *kezét* ~ *kezeit*; *barátim* ~ *barátaim*; *édeseb* ~ *édesebb*; *olvastak* ~ *olvastanak*; *olvasánk* ~ *olvasók*; *vagyon* ~ *van*; *leszen* ~ *lesz*; stb. Mindössze három esetben találunk a maival ellentétes vagy nem egészen egyező normát: a többes 3. személyű birtokos személyragban (*házok*, *kertjek*, *földjök*); abban, hogy csak az *engemet*, *házamat* tárgyeset ismeretes, és abban, hogy az *-s*, *-sz*, *-z* végű iktelen igék *is*-*sz* ragot kapnak a kijelentő mód jelen idő egyes szám 2. személyében (*keressz*). (Az e pontban elmondottakat részletesebben l.: BÁRCZI GÉZA, A magyar nyelv életrajza. Bp., 1963. passim; a XVI—XVII. századra vonatkozólag: SZATHMÁRI ISTVÁN, Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Bp., 1968. passim; a XVIII. század utolsó harmadát illetően: BENKŐ LORÁND, A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp., 1960. passim.)

4. Tehát irodalmi nyelvünk a Kazinczy korára kialakult, de — mint láttuk — csak formai, azaz helyesírási, hangtani és alaktani tekintetben. A tartalmi — közelebb-

ről: szókészleti, frazeológiai, mondattani és stilisztikai — jelenségeknek azonban nemcsak hogy a kialakult egységéről és normarendszeréről nem beszélhetünk (ezen a téren legfeljebb kezdeti lépések történtek!), hanem egyenesen meg kell állapítanunk: szó- és kifejezőkészletünk rendkívül szegényes volt, hiányoztak nyelvünkéből a nagy számban keletkezett új fogalmakat kifejező szavak s a színes, változatos és hatásos stílust biztosító nyelvi-stiláris eszközök.

Mindehhez tegyük hozzá, hogy az elmondottak ellenére irodalmi nyelvünknek még a teljes formai kialakulásáról sem lehet szó. Ugyanis a felvázolt hangtani, alaktani, továbbá helyesírási normarendszer nem terjedt el, csupán igen szűk körben volt ismeretes és használatos.

Nos, Kazinczy mindkét jelenséget — de különösképpen a magyar szókincs elmaradottságát — nagyon hamar felismerte, és mindenekelőtt a nyelvújításnak nevezett nagyarányú mozgalom segítségével nyelvünket ebben a vonatkozásban (főként a szókincset illetően) is odaemelte a többi európai nyelv mellé.

Kazinczynak a nyelvünk felemeléséért folytatott küzdelme valójában része annak a lelkes harcnak, amelyet a felvilágosodás győzelméért, a minden téren való haladásért vívott már a nyolcvanas évek közepétől. Ezt írja Aranka Györgynek egyik levelében: „Én megmakacsítottam magamat kicsikarni a superstitio kezéből a véres tört és irtóztató képéről lekapni az álorcát, Voltaire, Rousseau, Helvetius, a Sanssouci-ban lakott filozófus s a kőművesség adnak paist balomba, jobbomba kardot, lábaimra szárnyakat... Valakinek fel kelle támadni, mert már többé szenvedni nem lehet, amit csinálnak.” Ennek a harcnak a jegyében indít folyóiratot, sőt folyóiratokat. Ezért fordít rendületlenül. Ennek érdekében hozza össze az írókat, költőket. Ezért köt barátságot Hajnóczyval, Szentmarjayval, s ezért terjeszti a forradalmi kátét.

A reakció azonban őrá is lecsap: 1794 végén bebörtönzik, és évekig synlódik Spielberg, Kufstein, Munkács várának kazamatáiban. De ez sem tudja megtörni. Ha más nincs, rozsdadoldatot készít, vagy vérét használja tintaként. Olvas, fordít, ír, és — mindenekelőtt — tovább tervez.

Kiszabadulása után két évvel, 1803-ban így fogalmazza meg a közvetlen feladatot: „Mesterségek dolgában csak úgy fogunk elébb haladhatni, ha azon igyekezet helyett, hogy szép originálokat készítsünk, a nálunknál szerencsésb nemzetek remekeit tésszük magunkévá”. Tehát — egyelőre — fordítani a klasszikusakat! Ehhez azonban — s még inkább az „originálok” alkotásához, illetőleg ahhoz, hogy az élet minden területén felzárkózzunk a „szerencsésb nemzetekhez” — új szavakra, új kifejezésekre és az-ezeket is magukba foglaló új stílusra, új ízlésre van szükség. Megindul tehát Kazinczy vezényletével az a népünk és nyelvünk történetében egyedül álló, több évtizedes mozgalom, amely gyakran heves vitáival, sőt harcaival „megmozgatta” az egész országot: a fővárost, a vidéki centrumokat, de még a kisebb városokat is, illetőleg az írókat, költőket, tudósokat, tanárokat, tanítókat, egyszerű embereket egyaránt. Ennek a mozgalomnak az eredménye nemcsak az a csaknem tízezer szó és kifejezés (a nyelvújítók ennek a többszörösét hozták létre, de — érthető módon — sok újítás nem tudott gyökeret verni!), amely ma is szerves és nélkülözhetetlen része nyelvünknek, hanem az is, hogy — hála a reformkori társadalmi, politikai megmozdulásnak, továbbá Vörösmarty, Petőfi, Arany, Jókai stb. felléptének és általában a korabeli szépirodalomnak — irodalmi nyelvünkön belül a szó- és kifejezőkészlet (a gazdagodás mellett) színesebb, változatosabb lett, és egyre inkább elterjedt, a már kikristályosodott formái (hang- és alaktani) normákkal együtt. A mi nyelvújításunk egyébként jelentős azért is, mert messze túlnyomórészt belső erejéből, saját eszközei-

nek és lehetőségeinek a felhasználásával oldotta meg feladatát, s mindez nem kismértékben hozzájárult ahhoz, hogy népünk megőrizze nemzeti függetlenségét, és végleg felzárkózzék a haladottabb nemzetekhez.

Kazinczy és a nyelvújítók minden eszközt, mindenféle eljárásmodot megragadnak, hogy nyelvünk szó- és kifejezőkészségét gyarapítsák. Nincs terünk ezúttal arra, hogy egyrészt ezeket a módszereket, másrészt a neológusok és ortológusok csatározásait, illetőleg Kazinczy elveinek, gyakorlatának az alkalmazását történetileg bemutassuk. Csupán néhány példával illusztrálva sorolom fel a nyelvújítás legfontosabb módszereit — inkább az érdekesség kedvéért és annak igazolására, hogy e szavak mennyire nélkülözhetetlen és természetes elemei mai nyelvünknek.

Mindenekelőtt felújítottak a nyelvújítók a nyelvből már kiavult szavakat (pl. *év, hon, verseny*), sőt régi személyneveket (pl. *Árpád, Akos, Zoltán*). — Nagyon szerencsésnek és termékenynek (sőt — mutatis mutandis — ma is követendőnek!) bizonyult az az eljárásuk, hogy nagyszámú tájszót honosítottak meg az irodalmi és köznyelvben (pl. *barangol, burgonya, hullám, küllő, poggyász*; új jelentéssel: *páholy* eredetileg 'szénatartó rekesz', *ipar* eredetileg 'serény'). — Az előbbihez hasonlóan igen hasznos eszköznek mondható a szóképzés (rövid, világos jelentésű és még tovább képezhető szót eredményez!), nem csoda hát, ha a legtöbb nyelvújítási szó éppen képzés útján jött létre (felhasználták az élő képzőket: pl. *fogyaszt, borong, alakít, fiúsít, véleményez; fogalom, cipész, illetmény, növény, füzet, féltékeny*; — felújítottak elhalt képzőket: pl. *-ár, -ér: hordár; -g: összeg; -ány, -ény: nyitány; -am, -em: ütem; -tyű, -tyű: dugattyú*; — új képzőket „alkottak” úgy, hogy több szóban meglevő szóvéget elvontak, és képzőként alkalmaztak: pl. *-da, -de: nyomda, bölcsőde*; — továbbképeztek határozószókat, ragos igéket: pl. *újráz, éljenez*; — itt jegyzem meg, hogy nem volt sikeres ragos főneveknek a továbbképzése, nem is maradt meg csak néhány: *kézbésít, szembesít; természetbeni*). — A szóképzés mellett a legtöbb nyelvújítási szó összetétel és úgynevezett elvonás útján jött létre (a korábbiak analógiájára alkotott összetételek: pl. *főnév, rendőr, hőmérő*; szokatlan, gyakran idegenszerű összetételek: *szívbeteg, adómentes; jármű, fekhely; gyümölcskosár*; megcsonkított szavak összevonása: pl. *csőr = cs + orr; hígany = híg + anyag*; — elvonással, vagyis önkényes lerövidítéssel keletkezett szavak: pl. *ábra < szláv obraz, dics < dicsér, cég < cégér, lob < lobban, lobog*). — Nemegyszer le is fordították a nyelvújítók az idegen — elsősorban német — szavakat, kifejezéseket (ilyen, úgynevezett tükörszavak, tükörkifejezések: pl. *álláspont: Standpunkt, ellenszenv: antipathia*; nevek: pl. *Szilárd: Konstantin, Győző: Viktor*), és — még ritkábban s még kevésbé természetes módon — idegen szavakat magyaros formájúvá alakítottak (pl. *pillér < francia pilier*; továbbá földrajzi neveket: pl. *Lipcse: Leipzig*; érthető módon az ez utóbbi típusba soroltak nemigen maradtak meg: pl. *alagya: elégia, Kappanhágó: Koppenhága*). (A nyelvújítás történetére, módszereire és Kazinczy szerepére l. részletesebben: TOLNAI VILMOS, A nyelvújítás. A nyelvújítás elmélete és története. Bp., 1929.; BÁRCZI i. m. 290—310; SZAUDER JÓZSEF: A magyar irodalom története. Bp., 1965. III, 189—92, 268—81).

Kazinczy szeme előtt — már utaltunk is rá röviden — több lebegett, mint bizonyos (akár nagy-) számú szó és kifejezés létrehozása. Ő többet akart: nyelvünk egészenek, a különböző közlésterületeken — ezek között is elsősorban a szépirodalomban — jelentkező stílusnak a megújítását, árnyalttá, színessé, változatossá, gazdaggá tételét. Ennek megfelelően dolgozta ki, alakította-módosította elveit (erre nézve l. RUZSICZKY ÉVA: IskNym. 111—4), és tartotta kezében e hatalmas mozgalom irányí-

tását. De azért ő maga is munkálkodott új lexikai elemek alkotásán. Felújított például régi szavakat: *alak, szobor, vándor* stb. Tájszavakat tett köznyelvivé: *pongyola, repkény* stb. Hozott létre szavakat képzés útján: *féltékeny, kedvenc* stb., továbbá összevonással: *könnyelmű, lég* stb. és rövidítéssel: *csin, árny* stb. Sőt az egyik pályázat felhívására alkotta meg a lapin *spiritus* és *universitas* ma is használatos megfelelőjét: *szellem, egyetem*.

5. Lássuk még röviden, hogyan állt ki Kazinczy az irodalmi nyelvnek addig kialakult hangtani, alaktani stb. normarendszere mellett, és hogyan küzdött nyelv- és stílusújító törekvései közben ezek elterjedéséért is. Kazinczy — mindenekelőtt — világosan látta az irodalmi nyelv jelentőségét, azt, hogy az írónak nem valamely tájnyelven kell művét megalkotnia, hanem az irodalmi nyelven (ő ezt — németül — nevezi meg: *Schriftsprache*). „...az én törvényem az — jegyzi meg egy 1811-i levelében —, hogy a' ki magyarul ír, annak a magyar *Schriftsprache*-ban és nem valamelyik provinciáéban kell írni” (Levelezése VIII, 456). Az egyes vidékek nyelvét illetően nem tett kivételt. A Debrecen környéki nyelvjárást csakúgy visszautasította e tekintetben, mint a dunántúlit, a Szeged vidéki ő-zésnek az irodalmi norma rangjára való emelése ellen — amikor ezt Dugonics András néhány regényében megkísérelte (I. BENKŐ LORÁND, *Felv. Ir. passim*) — csakúgy tiltakozott, mint ahogy szigorúan megbírált Baróti Szabó Dávid Vergilius-fordítását is, mivel sok székely nyelvjárási elemet talált benne. Berzsenyi például egy alkalommal a következőt kérdezte tőle: „Nem lett volna e jobb az én principiumom szerint a' nyelvmívelésben a' dunait is használni, és az által sok kétértelmű tiszai szavakat megkülönböztetni illyformán: *méhe* apis, *méh* uter, *legel* a' marha, *legeltet* a' pásztor, *felettem* devoravi, *fölöttem* supra me, *feles*—*fölös*, *Szén*—*szín* color. *Szél*—*szil* latus. *Vélem* mecum, *vilem* opinor. *Ég* coelum, *íg* ardet, *fél* medius, *fil* timet, *vétek* jacio, *vitek* vitium. A' tiszai sok E' nem kevés kétértelmű szavakat okozott, és egyéb eránt nyelvünk hibáját nagyobbította, mert a' sok E'-ket szaporította.” (Kazinczy levelezése VIII, 326.) Kazinczy — természetesen — határozott „nem”-mel válaszolt. (Ez irányú felfogását részletesebben l.: BENKŐ i. m. *passim* és RUZSICZKY ÉVA, *Irodalmi nyelvi szokásaink a nyelvújítás korában*. Bp., 1963. 49—50; a két levélrészletet is ő idézi.)

Ilyenformán megérthetjük, hogy Kazinczy a szépirodalomban tiltakozott minden olyan — rendszerint valamely tájnyelvből való — hangtani, alaktani stb. változat ellen, amely nem felelt meg az irodalmi nyelv akkorra már megszilárdult normájának. (Egyébként BENKŐ LORÁND ezt írja idézett monográfiájában: „Már a fiatal Kazinczy úgy jelenik meg előttünk, mint a norma kiváló ismerője. Első nagyobb, kéziratot munkájában [Gesznér' idylliumi. 1785.] már egyetlen hibát sem követ el a „kritikus” jelenségek sorában... A kilencvenes évekből származó kézírataiban [Lanaszsa. 1793.; Stella. 1794.] olyan pontos, egyöntetű és normatív írásbeliség tárul elénk, amelyet a korszaknak csak nagyon kevés írójánál találhatunk meg, különösen a kéziratok területén.” I. h. 460.) Elvetette az *i-ző* szavakat és ragozott formákat; a *-tól*, *-től*, *-ból*, *-ből*, *-ról*, *-ről* ragsornak a zártabb (*-túl*, *-tül*, *-búl*, *-bül*, *-rúl*, *-rül*) változatát. Helytelenítette az *-ít* képző *-itt* formáját. Nem fogadta el a keleti, különösen az erdélyi nyelvjárásokban használatos megnyúlt magánhangzós formákat, úgyszintén a dunántúli megrövidült *i*, *u*, *ü*-t tartalmazó szavakat. Elvetette a *-ba*, *-be* ragnak hol kérdésre való, ugyancsak nyelvjárási használatát. Stb. (L. RUZSICZKY ÉVA: *IskNym*. 115—6. Kazinczynek a nyelvhelyességi kérdésekben elfoglalt álláspontjára és stilisztikai nézeteire vonatkozólag l. RUZSICZKY idézett munkáját és tanulmányát, továbbá: III. NyKongr. 278—81; IrNyelvDolg. 131—69.)

6. Azzal zárom ezt a rövid megemlékezést, hogy szeressük nyelvünket úgy, mint ahogy Kazinczy szerette, és legyünk olyan harcosai az új, a haladó, az igaz ügynek, mint amilyen ő volt.

KAZINCZY UND DIE UNGARISCHE SCHRIFTSPRACHE

VON

ISTVÁN SZATHMÁRI

Der Aufsatz enthält den Wortlaut eines Gedenkvortrags des Verfassers über F. Kazinczy und kehrt nachdrücklich hervor, warum man heute noch verpflichtet sei, sich Kazinczy bzw. seinem Wirken zuzuwenden. Indem er die Rolle Kazinczys in der Spracherneuerung klarlegt, behandelt der Verfasser die Entfaltung der ungarischen Schriftsprache im 16—17. Jh. Er unterstreicht vor allem, daß die schriftsprachliche Norm im Hinblick auf Phonetik, Morphologie und Orthographie — d.h. in formeller Hinsicht — zu Beginn des 18. Jhs zwar herausgebildet, immerhin noch nicht verbreitet und — in erster Linie — noch ziemlich rückständig war in bezug auf den Wortschatz und die Phrasologie bzw. auf die Möglichkeiten des Stils. Besonders diesem letzten Punkt hat die von Kazinczy geführte Sprachreform Abhilfe geschaffen, obwohl sie gleichzeitig auch der Festigung bzw. Verbreitung des Normsystems zugute kam. Im Abschluß seiner Ausführungen zählt der Verfasser die wichtigsten methodischen Verfahren der Sprachreform bzw. die von Kazinczy und umreißt die Rolle Kazinczys in der Geschichte der Stilistik und der Sprachpflege in Ungarn.

A MAGYAR TÖRENDSZER DESCENDENS TÖRTÉNETÉHEZ

II.

NYÍRI ANTAL

1. A magyar nyelv történetéről és rendszeréről Debrecenben 1966-ban megtartott kongresszuson kísérletet tettem a magyar törendszer descendens története egy részletének vázlatos bemutatására (NyÉ. 58: 161—4), nagy vonásokban felvázolva az uráli, illetőleg a finnugor alapnyelvi CVCV hangszerkezetű tőtípus magyar nyelvi fejleményeit, melyek a következő magyar tőtípusokba differenciálódtak: 1. egyalakú, mássalhangzóra végződő CVC: CVCV-szótövekre (*hal: halat*); 2. $\bar{C}\bar{V}C$: CVCV-, és $\bar{V}C$: VCV- töbelseji időtartamot váltakoztató vagy hangzónyújtó szótövekre (*kéz: kezet; ég: eget*); 3. egy tövégi időtartamot váltakoztatóra, vagyis hangzórövidítőre: CV: $\bar{C}\bar{V}$ - (*fa: fát*); 4. $\bar{C}\bar{V}$: CVCV-: CVC- típusúra (*fő: fejem, feje*); 5. $\bar{C}\bar{V}$: CVCV-: CVC- v-tővű szavakra (*kő: követ, köve, hó 'nix; Schnee': havas, hó 'mensis; Monat': hava*). Más tőtípusok az alapnyelvi CVCV típusú szótövekből hangszerkezeti okok miatt nem keletkeztek a magyarban, viszont — mint alább látni fogjuk — az alapnyelv másik három tőtípusa (vö. HAJDÚ, Bev. 53, 84) — VCV; VCCV; CVCCV — egyenként nem mutat olyan differenciált fejlődést és olyan nagy számú képviselőt a magyarban, mint a fentebb említett alapnyelvi CVCV hangszerkezetű szavak magyar fejleményei, valószínűleg szintén hangszerkezeti okok miatt, de integrációjuk igen szembetűnő.

Az uráli, illetőleg a finnugor CVCV szótövek alapnyelvi viszonylagos gyakorisága (vö. HAJDÚ, Bev. 84—6), továbbá a CVCVCV meg a VCVCV szerkezetűek arra mutatnak, hogy a consonans — vocalis, illetőleg a vocalis — consonans váltakozású szótövek elég jellemzőek lehettek az uráli és a finnugor alapnyelvre.

2. Az alábbiakban — folytatva az 1966-ban megkezdett magyar tőtörténeti fejtegetést — előadom röviden az uráli, illetőleg a finnugor alapnyelvi VCV, VCCV, CVCCV hangszerkezetű szótöveknek mai nyelvünkbeli fejleményeit, utalva e szótövszerkezetekbe közben besorolódott néhány idegen eredetű szótőre is, majd röviden rámutatok arra, hogy differenciálódásuk mellett nagyjából hogyan integrálódtak ezek a szótövek.

3. A PU, a PFU. és a PUG. VCV szótövek magyar nyelvi fejleményei.
PU. **ala* (MSzFE., TESz.) > ősm. **alu* (vö.: *al-ja* < **alu-j-a*) > m. *al* (1239: *Oluar* olv. Alvár, NySz. stb.; 1539: „Keeth derekal Harom fejäl” RMNy. II, 2. rész 66, NySz.).

PFU. **ora* (MSzFE., TESz.) > ősm. **aru* > óm., m. *ár*: *arat*, *árja*, lyukasztó szerszám: Ahle, Pfriem'; az *á* > *á* valószínűleg az *r* hatására.

PFU. **üje* (E. ITKONEN: FUF. XXX, 39; MSzFE., TESz.) vagy **eje* (MSzFE., TESz.) > ősm. **ējū* > m. *ēj* 'nox; Nacht' (1416u./1450 k.: *eyel* BécsiK¹. 121 *eynēc*

¹ A Bécsi K. adatait általában KÁROLY SÁNDOR: A Bécsi Kódex nyelvtana. Bp., 1965. alapján idézem.

148, *eyekbèn* 242; 1517: „az *eyet*” DomK. 8; 1584: „A mely *eijön*...” Beythe: Epist. 95; 1531: „*hwfwetnak eeyen*...” ThewrK. 210 stb.) > *é* (1448 k.: *euel* olv.: *ével*, értsd: 'éjjel' JókK. 3, 41, 143; 1416u./1450 k.: *miend étaltal* 'per totam noctem' BécsiK. 23; NySz.; KÁROLY S. szótárában nincs meg.; 1519: „*enek ewada vagon*” DebrK. 611; *é-szak* NySz. stb.); *éj* > *ij* (1541: „*iñ az jñ*” Sylv. ÚT. I, 140 v.; NySz.; NySz.: Sylv. ÚT. I, 141: tévedés; „az *jñek nēged vigiliāia*” Sylv. ÚT. I, 23; *i-fél* Göcsej, *i-filakor* Bars m.; *i-szek* Szolnok—Doboka MTSz.).

PUg. **elə* (MSzFE., TESz.) > ősm. *eli* > m. *ēl* (1549: *ēles kēs* olv.: *ēles kēs* Dévai: OrthVng.; MELICH, MNYTK. 8: 13;) > *él*: *élt*, *éle* stb. 1. 'Schneide', 2. 'Spitze'.

PFU. **ikä* (MSzFE., TESz.) > ősm. **ēyü* > ősm. **ēy* > **ew* > *év* 'annus; Jahr' (1526: „*harmad euen*” Telk. 29, 35; INOTAY I., A TelK. Szt. Anna legendájának nyelvi föld. 13; 1506: „*Harmicz három eviglen* WinklK. 121; 1526/27: „*Eewnek mynee es mynemew ideyben*...” ÉrdyK. 40;) 2. 'aetas; Alter' (1526/27: „*őreg embernek ewe zerent*” ÉrdyK. 56b) *évi* 'annuus; jährig' (1448 k. „*Romanak warasabeli nemy notariusnac fiaczkaya meglén nagy elig vala heted euy*...” JókK. 158); *éves* 'annuus; jährig' a nyelvújítás előtt nincsen; *év* > *é* (1508: „*tizenkettőd etől fogvan*” DöbrK. 387; 1526: „*harmad enec utanna*” TelK. 36; INOTAY, i. m. 13); *év* > *iv* (1560: „*heted jwen*” RMNy. II, 167). — A BécsiK.-ben és a MünchK.-ben az *év*, *évi* stb. nem fordul elő (vö. KÁROLY S.: i. m.), CAL. sem említi. — Ez a szó csak kódexeinkben, kéziratos emlékeinkben van meg a XVI. században, a XVI.-tól a XVIII. sz. végéig nincsenek rá adatok nyomtatványainkban, SzD. eleveníti fel 1792-ben (NySz.; TOLNAI: NyK. LVI, 327, stb.). Az *év* 'annus; Jahr' XVI—XVIII. századi könyveinkben való hiányának valószínűleg ugyanaz az oka, mint ami a fel-elevenítését (NyÚSz.) is megnehezítette, nevezetesen az *év* 'genny' szóval való azonos hangzása.

PFU. **icä* (LAKÓ, NyÉ. 47:47; HAJDÚ, Bev. 103; másképp CompGr. 406) > ősm. **isü* > **üsü* > óm. *is* (vö.: *is-t-en*, *isemucut*) > *üs* > *ös* (vö. „*ös* rövid *ö*-vel még RÉVAINál is Antiq. 137 stb. Nyr. XVI, 98. Hosszú *ö*-vel: *ösi* Fal. NU². 46, 47” NySz., de *ösi*, *ös-fi* 'aki valahol otthonos' MTSz.) > *ös* 'avus; Urahn' *öst*, *ösöm* stb.

Ilyen eredetű szótő még például: *áj* 'vallis; Tal', *ángy*, *any-a*, *el-*: *ele-je* 'pars antica', *él* 'vivere; leben', *es-ik* 'cadere; fallen', *ég* 'ardere; brennen', *em-e* 'nőstény', pl. *eme* lúd, *eme* tik OklSz, MSzFE., 'kocadiszno' MTSz.; *em-ik* 'szopik', az *éne-k* töve, *izz-ik* igénk töve, de a régi nyelvből nincs rá adat, vö. NySz., MA. stb.; *orr*: *orrot* 'nasus; Nase'; ebbe a szótőcsoportba tartozott bele az *al-sz-ik* ige *al-* 'dormire; schlafen' töve, vö. *al-tat* stb.; *új* 'novus; neu', stb.

Az uráli, a finnugor és az ugor eredetű VCV hangszerkezetű szavaink ma egyalakú, mássalhangzós tövűek, és nominativusi, illetőleg igei toldalék nélküli alakjuk — például *él* 'vivit; er lebt' vocalis-consonans — VC — hangszerkeztűek. Az eredetileg ebbe a tőcsoportba tartozó szavak száma nem nagy, de más hangszerkeztű alapnyelvi szótövekből számuk elég tetemesre nőtt. Tudniillik ebbe a szótőcsoportba eredetileg más hangszerkeztű szótövek is besorolódtak, mégpedig valamennyi az ősmagyar korban. Így például — mint látni fogjuk — az eredetileg VCCV hangszerkeztű *ár*: *arat* 'ellenérték; Preis', az eredetileg CVCV hangszerkeztű *ár*: *árt*, *árja* 'fluctus; Flut, Strom', *öl*: *ölet* 1. 'sinus; Schoss' 2. 'ulna; Klawter', az *öl* ige; az alapnyelvi VCVCV hangszerkeztű *íny* 'palatum; Gaumen, Zahnfleisch', vagy az *ón*: *önt* 'plumbum album; Zinn', mely eredetileg CVCCV hangszerkeztű volt stb.

Honfoglalás előtti török jövevényszavaink közül csak néhány sorolódott be ebbe a szótőcsoportba: *ír* 'scribere; schreiben; malen', *ok* 'causa, ratio; Ursache;

Grund' és talán szintén török eredetű az *ál* mn. 'falsch' (vö. TESz.); szintén ebbe a csoportba került az átdó törökben VCVCV hangszerkezetű *ács*: *ácsot* 'faber; Zimmermann', az átdó törökben minden bizonnyal VCVC hangalakú (vö. BTLw.) *ól*: *ólat* 'stabulum; Stall, Koben' <óm. -ohul olv.: *oyul*.

Két elavult szláv jövevényszavunk tartozik ebbe a szótőcsoportba: *asz* 'avena; Hafer' és *uja* 'avunculus; nagybátya' (KNIEZSA, SzlJsz.). — Olyan latin, német és újlatin jövevényszavaink nincsenek, melyek hangalakjuknál fogva ebbe a tőcsoportba illeszkedhettek volna bele.

4. A PU., a PFU. és a PUG. VCCV szótövek magyar nyelvi fejleményei.

PFU. **ajne* (MSzFE., TESz.) > ősm. **ajjə* (MSzFE.) > ősm. **adzšu* > m. *agy*. 1. 'koponya; Schädel', 2. 'Gehirn, Mark', 3. 'Nabe': *agyat*.

PFU. **arwa* vagy **arya* (MSzFE., TESz., szerintem inkább ez utóbbiból) > ősm. **ayru* > **áru* > ár: *arat* 'ellenérték; Preis'.

PFU. **amta* (MSzFE., TESz.) > ősm. **odu* > óm. *od* (HB. *odutta*) > m. *ad*: *adok*.

PUG. **empə* (MSzFE., TESz.) > ősm. **ēbü* > m. *ēb*: *ēbet*.

PU. **ep̃te* (CompGr. 406: *ipte*) > PUG **ep̃t̃t̃* (vö. osztj. V., Vj. *ewel*, Ni. *ep̃at* 'Geruch' STEINITZ, Dial. etym. Wb. der ostj. Spr. 147) > ősm. **ēwēzü* > ősm. **ēzü* > m. *éz* (vö. ÖMS. *eze*) > íz: *ízt*.

PU. **utkə* (N. SEBESTYÉN IRÉN: NyK. LIII, 267—70; KÁLMÁN BÉLA: NyK. LIII, 155; HAJDÚ P., i. m. 110) vagy PU. **uktə* (LAKÓ, NyK. LVI, 40) > PUG **uktə* > ősm. **uxtu* > óm. *utu* (1055: *utu rea*) > m. *út*: *utat*, *után* stb.

Az alapnyelvi VCCV hangszerkezetű szótövek nyelvünkben elég gyér számban maradtak fenn. Ezek általában az imént tárgyalt alapnyelvi VCV hangszerkezetű szótövekkel kerültek egy csoportba a magyarban, és egyalakú, mássalhangzós tövűek lettek. Voltaképpen az eredetileg CVCV hangszerkezetű, egyalakú, mássalhangzós tövű magyar szavak (*hal*: *halat* stb.) magánhangzóval kezdődő alcsoportját (*ár*: *arat*, *ēj*: *ējet*) alkotják; besorolódtak ebbe a tőcsoportba még más hangszerkezetű alapnyelvi szavak is (például *iny*: *inyt* stb., l. fentebb).

Egyedül az *út*: *utat* válik ki az alapnyelvi VCCV hangszerkezetű szótövek közül, mert ez többesíji időtartamváltakoztató, vagyis hangzónyújtó lett, tehát ez csatlakozott az eredetileg CVCV hangszerkezetű, majd a tövéghangzók eltűnése után hangzónyújtó *kéz*: *kezet*, *ér*: *eret* félékhez, továbbá az alapnyelvi CVCCV hangszerkezetre visszamenő hangzónyújtókhoz — például *légy*: *legyet*, *lúd*: *ludat* stb. (l. alább).

5. A PU., PFU. és PUG. CVCCV szótövek magyar nyelvi fejleményei

PU. **šilmä* (CompGr. 408: *šilmä*) > ősm. **šimi* > **šimü* > **šziümü* > *šim* ~ *šziüm* > *szēm*: *szēmet* v. *szēmēt* ~ *szöm* *szömöt*.

PFU. **wolnə* (CompGr. 413) > ősm. **wolnu* > ősm. **olnu* > (vö. *olno* ÁBEL) > m. *ónn*: *ónnot* (NySz.) > ón: *ónt* 'plumbum album; Zinn'.

PU. **surtə* (CompGr. 406: *šurtə*) > ősm. **urtu* (vö. az első szótag magánhangzójára 1288: *urutuan* OkISz.) > **ortu* ~ **irtu* > m. *ort* ~ *irt* 'runcare, succidere, extirpare, eradicare; ausrotten, jätēn' NySz.

PFU. **jukta* (CompGr. 411) vagy **jokta* (MIKOLA, Népr. Nyelvtud. XII, 34) > ősm. **juxts* > ősm. *jutu* > m. *jut*: *jutok* 'pervenire, devenire; ankommen, anlangen' stb.

PU. **tuktə* (CompGr. 409) > ősm. **toxtu* > ősm. **totu* > m. *tat* 'az egy fatörzs-ből vajt csónak belsejében (a közepén és a faránál) erősítésül meghagyott keresztben fekvő rész, amely ülőhelyül is szolgál' (Tihany, Szeged, MTsz.) stb.

PU. **tutkə* > PUG. **tuktə* (vö. vog. *túxt* 'cyprinus tinca; compo' stb. N. SEBES-TYÉN IRÉN, NyK. XLIX, 36; LAKÓ: *-*tk-* > *-*kt-*: ugor kori, NyK. LVI, 40; a meta-tézisnek az ugor korban nagyobb szerepe van, mint általában köztudomású, vö. már HORGER: MNy. 499–501) > ősm. **toxtu* > **totu* > m. *tat*-hal 'tinca vulgaris' MTSz.

PU. **kumpa* (CompGr. 407) > ősm. **χobu* > óm. *hob* > m. *hab*: *habot* 1. 'fluctus, unda; Welle', 2. 'spuma; Schaum' NySz.

PU. **lampə* > ősm. *lábu* > m. *láb* 'pes; Fuss': *lábat* (> *láp*: *lápót* 'úszó sziget', vö. TOIVONEN: NyK. L, 546; MÉSZÖLY: SzegFüz. III, 135–6).

PU. **kiüntə* (CompGr. 407) > ősm. **küdü* > m. *köd*: *ködöt* 'nebula; Nebel'.

PU. **kuńćə* (CompGr. 406) > ősm. **χudzsu* > óm. **hugyu* > m. *húgy* 'stella; Stern' (1494 k.: „Hold ees hwgyak” luna et stellae FestK. 6. NySz.).

PFU. **lońca* (CompGr. 412) > ősm. **landźsu* ~ **ladźsu* > óm. **langyu* ~ **lāgyu* > *langy* 'langyos'; *langyos* = *lāgy* MTSz. ~ *lāgy* 'mollis; weich' (a régi nyelvben a *langy*, *langyos*-ra nincs adat).

PU. **maksa* (CompGr. 407) > PUG. ? **mayəθə* > ősm. **māju* > m. *máj* 'iecur; Leber': *máját*.

PU. **waška* (CompGr. 409) > ősm. **woχšə* > ősm. **wosu* > óm. *wos* (1300 k. *vos*- ŐMS.) > m. *vas*: *vasat* 'ferrum; Eisen'.

b) PU. **kakta* ~ **käktä* (CompGr. 406) > ősm. **kextə* > ősm., óm. **ketü* > óm. *kēt* (1416 u/1450 k. két BécsiK. I₁, 54₂₁, stb., *kétzer* 108₂ stb., 1416u/1466: „*két* ember” MünchK. 14 va 28 stb., *két* Borsod m. Apátfalva stb. Nyr. XXI, 217 stb.) > *két* 'duo; zwei'; *ketté* 'entzwei' stb.

PFU. **lāńćə* (CompGr. 412) > ősm. **ledźsü* > óm. **legyü* > m. *lęgy* (*lęgy* ,musca; Fliege' Heves—Borsod—Gömör összeszögelése Nyr. XXI, 217): *legyet* > *lęgyet*.

PFU. **tālwä* (CompGr. 414) > PUG. **tāwlä* > ősm. **telü* > m. *tēl* (1416u./1450 k. *tēlbē* BécsiK. 316₈, *tēl*: Heves—Borsod—Gömör összeszögelésénél. Nyr. XXI, 217.): *telet* > *tēl*: *telet*.

PFU. **neljä* > PUG. **nel'š* > ősm. **nedźsü* > óm. **nęgyü* > *nęgy* 'quattuor; vier': *nęgyed*, *nęgy-ven* > *negyed*, *negyven*.

PFU. **lunta* (CompGr. 412) > ősm. **ludu* > m. *lūd*: *ludat*.

c) PFU. **kolme* (vö. fi. *kolme*) > ősm. **χarmu* > óm. *harmu* > *hárm*: *hármnak* > *háromnak*: > *három*: *hármat*.

d) PU. **niwne* (CompGr. 408: *niwne*, de vö. HAJDÚ, i. m. 101. Az alapalakot a lapp *niwijnjá* FUV, 43. indokolja) > ősm. **nyiwya* > ősm. **nyiwjü* > ősm. *nyijü* > *nyüjü* > m. *nyij* ~ *nyüj* > *nyí* ~ *nyü* 'vermis; Wurm': *nyiek* ~ *nyüek* > *nyívek* ~ *nyüvek* stb.

Az eredetileg CVCCV hangszerkezetű szótövek a) alatt bemutatott csoportja ma egyalakú, mássalhangzós tövű, például, *szem*, *hab*, *láb*. Ilyenek még *toll*, *váll*, *rág* V., *szeg* V., *dug* V. stb. Ezek egy tőcsoportba kerültek az eredetileg CVCV hangszerkezetű *hal*, *vaj*, *fog*, továbbá az *öl* N. *öl* V. stb. szavakkal.

Mint láttuk, az alapnyelvi VCV hangszerkezetű csoport is ennek a tőcsoportnak lett egyik alcsoportja, vö. *ár* 'lyukasztó szerszám', *éj*, *ős* stb., továbbá az alapnyelvi VCCV hangszerkezetű szavak is, mint *ár*: *árat* 'ellenérték; Preis', *éb*: *ebet*, de egyéb hangszerkezetű alapnyelvi szavak is ide sorolódtak be, például: *íny*, *áll* N. stb.

Itt említem meg, hogy ebbe a tőcsoportba igen sok jövevénytörök került bele. Honfoglalás előtti török jövevénytörök közül mintegy 35 tartozik ide, ezek jó része az átadó nyelvekben CVC hangszerkezetű, tehát voltaképpen az alapnyelvi CVCV

hangszerkezetű szavak magyar fejleményeinél kellett volna megemlítenem őket. Mivel azonban előző cikkemben a jövevényszavaknak a magyar töféleségekbe való beilleszkedéséről nem szóltam, pótlólag most itt teszem ezt meg, annál is inkább lehetséges ez, mert ezek a CVCV hangszerkezetűek a fentiekkel integrálódtak nyelvünkben. Idetartozó török jövevényszavak: *gyász, gyom, kor, kos, tar* stb. Mint tudjuk, összevonás által is kerültek be török jövevényszavak ebbe a csoportba, például *szór* 'wannen, worfeln, streuen, zerstreuen', *tőr* 'Fallstrich', ismét mások az átadó török nyelvben is valószínűleg CVCV hangszerkezetűek voltak, például: *bér, csat, gyöngy* stb. (vö.: BTLw.). — Szláv jövevényszavunk körülbelül 50 van ebben a csoportban (vö. KNEZSA, SzJJSz.), például: *bab, baj, gát, kád, kár, kas, lúg, pad, pap* stb. — Latin eredetűek: *kar* 'chorus; Chor', *juss* 1. 'Recht; 2. 'patrimonium; Erbteil'; német eredetűek: *bak, bál, céh, col, szósz, zsák, zsupp* stb. Ilyen még a francia eredetű *mécs* is.

Az alapnyelvi CVCCV hangszerkezetű szavak egy kisebb csoportja a magyarban szóbeljei időtartamot váltakoztató, tehát hangzónyújtó lett. Ilyenek: *légy N., tél, négy, hűd* és ezek a PU. PFU. PUG. CVCV hangszerkezetű *kéz, jég, víz, ég N.* szavakkal integrálódtak. — Nagy kérdés, hogy az *úr* (ösm. **uru*, vö. HB. *uruzag* > *ország*): *urat* eredeti, vagy jövevényszava-e nyelvünknek. Ha eredeti, akkor az alapnyelvben nagy valószínűséggel nem magánhangzóval kezdődött, hanem mássalhangzóval, hiszen a PU. és a PFU. vagy PUG. VCV hangsorú szavaink között többeljei időtartamot váltakoztató, tehát hangzónyújtó nincsen.

Eredeti CVCCV hangszerkezetű, kéttagú szavaink között csak egy van hangzótdó: *három: hármat*. A többi ugyanis képzett szó. Így például a *hatalom, szerelem* stb. Ezek azonban eredetileg **hotolumu*, **szerelümü* hangalakúak voltak minden bizonynyal (PAIS: MNy. XLVIII, 139; BÁRCZI: Htört². 78—9; A magy. nyelv története 167).

6. Áttekintve az alapnyelvi kéttagú szavak közül a mai magyar nyelvben meglevő szótöveink történetét, a következőket állapíthatjuk meg: a) a PU., a PFU. vagy a PUG. kéttagú — VCV, VCCV, CVCV és CVCCV — szótövek közül a legváltozatosabb differenciálódást nyelvünkben az alapnyelvi CVCV hangszerkezetű szótövek mutatják, és a másik három — VCV, VCCV, CVCCV — tőszerkezet voltaképpen az alapnyelvi CVCV magyar nyelvi fejleményeinek általában két csoportjával integrálódtott, nevezetesen: 1. annak egyalakú, mássalhangzós töveivel (*hal, vaj* stb.); 2. annak hangzónyújtó szótöveivel (*kéz, ég N.* stb.). V-tővű szó csak egy lett ebből a csoportból: *nyű: nyűvet*. Fa: *fát*, valamint *fő: feje* szótípus nem keletkezett nyelvünkben az alapnyelvi VCV, VCCV és CVCCV hangszerkezetű szavakból.

Utólag jegyzem meg, hogy a PU., PFU. CVCCV hangszerkezetű szótőcsoportból váltak ki a magyarban más tőtipusok is, de ezekkel majd később foglalkozom.

ZUR DESCENDENTEN GESCHICHTE DER UNGARISCHEN STAMMESSYSTEMS

VON

ANTAL NYÍRI

Der Verfasser begann die urungarische und ungarische Entwicklung der Lautstruktur der Wortstämme CVCV uralischen und finnisch-ugrischen Ursprungs an dem im Jahre 1966 abgehaltenen sprachwissenschaftlichen Kongress zu Debrecen darzulegen. Im gegenwärtigen Artikel setzt er seine Untersuchungen in Bezug auf die Lautstruktur der Wortstämme VCV, VCCV und CVCCV der Grundsprache fort und stellt fest, wie sich die einzelnen Stammtypen der Grundsprache im Laufe der urungarischen und ungarischen Sprachgeschichte integriert und differenziert haben.

HÁNY RÉSZE VAN A MONDATNAK?

BODNÁR FERENC

1. Minden emberi (humán) tudománynak — mint megismerő tevékenységnek — alapvető problémája: milyen módon kell vizsgálni a megismerés tárgyát, és milyen eredményre kell törekedni egy megismerési aktus folyamán. A nyelvtudománynak, nevezetesen a mondattannak sajátos kérdései ezeken kívül még ezek is: Mi az, ami a jellegzetesen mondattani szempontú tanulmány tárgya? Mi a mondat? Mi mondat?

Ezek a kérdések azért „sajátosak”, mert a mondattan olyan szaktudomány a nyelvészeti stúdiumok körében, amely látszólagosan hosszú története folyamán még mostanra is csupán odáig jutott, hogy saját témájának: a mondatnak definiálásával, ill. jellemzésével bajlódik. Ez természetes tény. Persze, ez a tény nemcsak a hagyományos, hanem a (neo-) modern szintaxisra is jellemző. Hogy azonban az alább következő megjegyzések és megfigyelések kizárólag az előbbi körén belül lesznek érvényesíthetők, annak két oka van.

Egyrészt hagyományosnak tekintek minden olyan nyelvtant, amely a tiszta, szemlélődő — de nem felszínes empiria útján szerzett eredményeket nyelven kívüli (metalingvisztikai) érvekkel értelmezni is próbálja. E metalingvisztikai mozzanatok pl.: a valóság tükröződése a mondatban, a nyelv és gondolkodás összefüggésének megvalósulása a mondatban, az általános és különös dialektikus egysége a mondatban stb. Másrészt: használatban lévő iskolai nyelvtanaink láthatóan összefoglalói az eddigi hazai és külföldi tudományfejlődés tanulságainak. Ezt a grammatikát tanítjuk is — s akik valóban ezt teszik, tudják, hogy tanítani annyi, mint értelmezni, értelmezni annyi, mint: a nyelvi jelet önmagával azonosítani úgy, hogy egyúttal kizárjuk az azonosítás másfajta lehetőségeit. Pedagógiai szempontból csak az lehet hatásos, ha legalább megkíséreljük a választ a mindenkori kérdésekre: Hogyan van? Miért van így? Miért nincs másképp?

2. Vegyük most szemügyre közelebbről a mondatot, előre bocsátva néhány munkahipotézist:

- a) Kell, hogy a mondat létezzen, tehát azonosítható és elkülöníthető legyen.
- b) Kell, hogy a mondat valamiképpen utaljon arra, hogy *valaki-valakinek-valamiről-valami által-válmint közöl*.
- c) Kell, hogy a mondatnak részei legyenek, hogy a mondat funkcionális egységekre legyen osztható.
- d) Kell, hogy módszerünk legyen a mondatrészek megtalálására.

Persze, ezek a követelmények, ill. ezek föltevése — konvenció kérdése. Úgy látom azonban, hogy e prekonceptciók szakirodalmunkban általánosak. Egyetemi tanönyvünk pl. így ír:

„A tagolt (kéttagú) teljes mondatok főmondatok vagy bővített mondatok lehetnek... A tagolt teljes mondat legegyszerűbb formája, a főmondat két részre oszlik:

alanyra és állítmányra. Az alany és az állítmány között predikatív viszony van: az alanyként szereplő dologfogalomról megállapítunk egy cselekvés-(történés-, létezés-), minőség- és mennyiségfogalmat, illetőleg megállapításszerűen besoroljuk őt egy másik — tágabb kiterjedésű — dologfogalom körébe, vagy megállapításszerűen azonosítunk vele egy másik — azonos körű — dologfogalmat. Ez a cselekvés- stb., minőség-, mennyiség-, illetőleg dologfogalom, amelyet megállapításszerűen az alanyra vonatkoztatunk, a mondat állítmánya... Pl.: „*Pista ír*”;... A tőmondat alanyát és állítmányát — minthogy bővítmények nem járulnak hozzájuk — pusztá alanynak és pusztá állítmánynak nevezzük. De nemcsak a tőmondat, hanem a bővített mondat is rendszerint két fő részre különül el, amelyek között ugyancsak predikatív viszony áll fenn: „*A kis Pista | levelet ír*”. Ezt a két fő részt, hogy a pusztá alanytól és a pusztá állítmánytól megkülönböztessük, alanyi résznek és állítmányi résznek mondjuk. A bővített mondatokban az alanyi részt vagy az állítmányi részt vagy mind a kettőt szó szerkezet (szintagma), illetőleg szó szerkezetcsoport (szintagmacsoport) alkotja... A mi példánkban a mondat alanyi része egy jelzős szó szerkezet (*a kis Pista*), állítmányi része pedig egy tárgyas szó szerkezet (*levelet ír*). — Mindamellet a bővített mondatokban is megkülönböztethetjük az alanyi részen belül a pusztá alanyt, az állítmányi részen belül pedig a pusztá állítmányt.” (A mai magyar nyelv, Tankönyvkiadó, Bpest, 1968. 210, 227—228).

E kiragadott részletből is látható, hogy legújabb Tankönyvünk a szakirodalomban föllelhető két tudományos nézet —

1. a mondatban öt mondatrész van;

2. a mondatban két mondatrész van — „összebékítő” szintézisét nyújtja. Véleményem szerint azonban sikertelenül, ugyanis az idézett megfogalmazásban olyan ellentmondások vannak, amelyek feloldhatalanok, mivel nem a mondatnak mint vizsgált tárgynak, hanem a tárgyhoz fűzött magyarázatnak az ellentmondásai. Bizonyos persze, hogy minden tény csupán értelmezésével együtt tény. Kísérreljük meg ezért a fenti értelmezés ellentmondásait földeríteni — abban a reményben, hogy ezáltal a mondat lényegét alkotó valóságos ellentmondásokra is fény derül.

3. *Tőmondat — bővített mondat.* E fogalmak még a jó régi „öt mondatrész van”-korszaknak a típustermékei. Ha jól emlékszem, én úgy tanultam középiskolás diákkoromban, hogy pl. *A tanuló tanul* mondatban csak (?) alany és állítmány van — mint mondatrészek! —, ám az *A szorgalmas tanuló hangosan verset tanul* mondatban már tárgy, határozó és jelző is található — mint mondatrészek! — az alany és állítmány főmondatrészek mellett. Arra azonban bizonyosan emlékszem, hogy ezt már akkor sem hittem el. Sejtettem, hogy ebben az értelmezésben a tárgyat (mondatot!) megsemmisítő ellentmondás rejtőzik. Ma már teljesen világos előttem, hogy nem létezhet tőmondat abban az esetben, ha a másik mondatfajtában, a bővített mondatban olyan *mondat*-részek vannak, amelyek a tőmondatból hiányoznak. Ime, néhány asszociációs példa.

A kicsiny szilvafának éppúgy három része van (gyökér, törzs, lombozat), mint az óriási eukaliptusznak — csak éppen ez utóbbi részei nagyobbak, e részek több alkotórészből állanak; de fa—fa! A régi görögtűz-rakétának éppúgy három része van (üzemanyagtartály, hajtómű, vezérlőmű), mint a mai hatalmas űrhajó-rakétának — csak éppen ez utóbbi részei nagyobbak, e részek több alkotórészből állanak; de rakéta—rakéta. A kicsiny verébnek éppúgy X része van, mint a kőszáli sasnak; madár—madár... Tehát: a kicsiny tőmondatban éppen annyi mondat-

résznek kell lenni, mint a legnagyobb bővített mondatban, mivel: mondat—mondat!

Egészen más dolog ezért a mondat működési elvét fölfedni azért, hogy kielemezzük funkcionális egységeit — s más dolog e funkcionális egységeket alkotórészeire bontani. Az elemzésnek egyik szintjén eljuthatunk a „tő”-mondatban és a „bővített” mondatban egyaránt létező, a predikatív viszonyban létező alany-állítmányhoz mint mondatrészekhez; az elemzésnek egy másik, alacsonyabb szintjén eljuthatunk, el kell jutnunk e mondatrészek jelentésviszonyban létező szerkezeti részeihez. Van tehát funkcionális-mondattani szempontú mondatelemzés, és van formális-tartalmi (jelentéstani) szempontú szerkezeti elemzés! Ezek követelményeit azonban — véleményem szerint — a mondatelemzés mai általános gyakorlatában sem az „öt mondatrész” sem az *ebből lett* „két mondatrész” mai értelmezésü elvei szerint nem teljesítik.

4. *Alany-állítmány — puszta alany-állítmány.*

A) A tanuló tanul.

B) A szorgalmas tanuló tanul.

C) A tanuló verset tanul.

D) A tanuló csöndben tanul.

E) A tanuló csöndben verset tanul.

F) A szorgalmas tanuló csöndben verset tanul. Stb.

A)-ban „puszta” alany-állítvány van — olyan értelemben, hogy „az alanyként szereplő dologfogalomról megállapítunk egy cselekvésfogalmat...” (Tankönyv i. h.) B)-ben „szerkezetes” alany és „puszta” állítvány, C)-ben „puszta” alany és „szerkezetes” állítvány — D)—F)-ben szerkezetes alany-állítvány található — azon az alapon, hogy a szerkezetes mondatrészekben a „puszta” alany-állítmánynak bővítményei is vannak. „A bővítmények: a tárgy, a határozó és a jelző mindig determinánsai valamely alaptagnak. Ez az alaptag lehet az alany, az állítvány...” (Tankönyv 267.).

Az ellentmondás világos! A fenti megfogalmazás szerint alany-állítmánynak, „puszta” alany-állítmánynak azért nevezzünk egyes nyelvi jekeket, mert az egyik fogalomról megállapítjuk a másikat. Ugyanakkor pl. *A szorgalmas tanuló csöndben verset tanul* szerkezetes alany-állítmányt tartalmazó mondatban nem a szerkezetes alanyról állítjuk a szerkezetes állítmányt — hanem csupán az egyik szerkezet alaptagjáról a másik alaptagot, és ezen alaptagok mint ismét „puszta” alany-állítványok vonzanak magukhoz „bővítményeket”. Pedig a tézisből is teljesen biztos, hogy ezeket a kifejezéseket: *az alanynak van bővítménye, az állítmánynak van bővítménye* csak úgy lehet és csak úgy kell érteni, hogy bővítmények vannak az alanyban, az alanyon belül, ill. bővítmények vannak az állítmányban, az állítmányon belül. Ebből viszont az következik, hogy a tárgy, határozó és a jelző a funkcionális egységeknek, a mondatrészeknek az alkotórészei — mint egyes szintagmák determinánsai. Az a „valami” viszont, amit „puszta” alany-állítmánynak nevezünk, e determinánsokhoz képest szintén nem mondatrész, hanem a mondatrész alkotórésze — az egyes szintagmák alaptagja. Nem a puszta alanynak-állítmánynak vannak tehát bővítményei, hanem egy-egy formális-tartalmi (jelentéstani) szempontból értelmezhető szónak mint alaptagnak, és alaptag+determináns együtt mondatrészek a mondatban.

A „puszta” alany-állítvány elnevezések ezért — *nomen est omen!* — félrevezetők, mert *a mondatrészek értelmezésének alapelvei keverednek össze bennük a*

mondatrészek részei értelmezésének alapelveivel. Ez a keveredés azután a tévedési lehetőségeknek egész arzenálját indíthatja el egy adott mondat bármely szintű iskolai elemzése során, és végső soron a mondatnak mint ténynek rossz értelmezéséhez, hamis megismeréséhez vezet. Ime, egy példa!

„A szorgalmas tanuló a verset csöndben megtanulta.”

Ha az elemzés során az „derül ki”, hogy a mondat alanyi része „a szorgalmas tanuló”, állítmányi része „a verset csöndben megtanulta”; az alanyi rész alaptagja a „tanuló” puszta alany mint *mondatrész*; az állítmányi rész alaptagja a „megtanulta” puszta állítmány mint *mondatrész*; az alanyi részben a puszta alanyhoz a „szorgalmas” minőségjelzői determináns mint *mondatrész* csatlakozik; az állítmányi részben a puszta állítmányhoz a „csöndben” és „a verset” határozói, ill. tárgyi determinánsok mint *mondatrészek* járulnak — akkor az elemzéseket a következő „eszmék” szuggerálják:

a) Szerkezetes alanyról és szerkezetes állítmányról beszélünk ugyan, s a mondatban is alanyi, ill. állítmányi részt különítünk el — ám a tulajdonképpeni (puszta!) alany-állítmány mégis csak egy-egy szó, a szintagmák végső alaptagja.

b) Azt mondjuk, hogy az alanyként szereplő dologfogalomról megállapítunk valamiféle állítmányként szereplő járulékfogalmat — ám a bővített mondatban alanyi, ill. állítmányi résznek nevezzük azt a szintagmát, melyeknek csupán végső alaptagjaira vonatkoztatható ez az értelmezés.

c) Nemcsak az alany és állítmány, hanem a tárgy, határozó, jelző is mondatrészek — ám alanynak és állítmánynak aszerint nevezünk egy-egy szót, hogy „valamiről valamit állítunk”, tárgynak, határozónak és jelzőnek pedig aszerint, hogy bizonyos szavakat a puszta alanyként, ill. állítmányként álló szavakhoz milyen jelentésvizony fűzi.

d) Tudjuk ugyan, hogy az alanyként, ill. állítmányként álló nyelvi jelek a „valamiről valamit állítok” funkcióját teljesítik — ám elhallgatjuk ezek jelentését (nominatívuszi főnév, személyragos ige).

e) Tudjuk ugyan, hogy a tárgy, határozó, jelző mint determinánsok jelentéses alakulatok — ám ugyanakkor nem veszünk tudomást az „alanyi résznek” „állítmányi résznek” nevezett nagyobb egységben betöltött „valamiről valamit állítok” funkciójukról, tehát éppen alanyi és állítmányi mondat szerepükről. De akkor miért nevezzük alanyi résznek az egyiket, s miért állítmányi résznek a másikat?

Megannyi felemás értelmezés, föltehető és megválaszolatlan (megválaszolhatatlan?!) kérdés! Ezek tömege pedig azt jelzi, hogy itt nem egyszerűen terminológiai problémáról van szó — végső soron ez konvenció dolga is lehetne. A legsúlyosabb baj azonban az, hogy ezen az alapon lehetetlen megmondani, hogyan mutat túl a mondat mint nyelvi jel önmagán: hogyan képes gondolatot közölni, valóságot tükrözni, szimbólumként másvalami helyett állni. Pedig a dolog megoldható volna, ha a fenti *fele-értelmezések másik felét* is a maga helyére illesztenénk — mondatfunkciós és jelentéstani alapon egyaránt. Talán úgy, mint az alább következnek.

5. Hogy a mondat — mindkét fajta mondat! — két részből áll, azt a „valamiről valamit állítok” predikatív viszonyfunkció szellemében nem nehéz bizonyítani. Ezen a szinten elegendő annyit mondani: ha a mondat gondolatot közöl, a gondolat pedig a „valamiről — állítok” ítéletszerkezetével analóg, bizonyos, hogy „A tanuló tanul” mondatban is, meg „A szorgalmas tanuló a verset csöndben megtanulta” mondatokban egyaránt két funkciós egység található. Nevezetesen: *holtbiztos*, hogy az „A szorgalmas tanuló a verset csöndben megtanulta” mondatban nem a „tanuló”-ról

állítom, hogy „*megtanulta*” — lévén, hogy ezt az „*A tanuló megtanulta*” mondatban teszem, s a két mondat különbözik egymástól. A jelentésszerkezet-viszony szellemében a bizonyítás már bonyolultabb.

Köztudomású, hogy mondatban levő nyelvi jelek jelentéstartalmában (fogalmi összetevőjében), tehát a lexikális és a nyelvtani *szójelentés*-ben az objektív világ jelenségei tükröződnek. A lexikális jelentésnél az a fontos, hogy melyik jelenség fogalmáról, a nyelvtani jelentésnél az a fontos, hogy milyen jelenség fogalmáról van szó. Röviden: grammatikai szempontból pl. a „*Pista*”, „*madár*”, „*szék*”, „*gyümölcs*” szavaink fogalmi tartalmuk szerint egyjelentésűek — főnevek, hasonlóképpen pl. a „*tanul*”, „*megy*”, „*ír*” szavaink szintén egyjelentésűek — igék. Grammatikailag is nagyon fontos azonban az a tény, hogy tartalmas szavaink fogalmi körét akcideniciái alkotják. Így pl.:

Milyen?
Melyik?
Hány?
Minek (a)?

A tanuló

Mit?
Hol?
Mikor?
Hogyan?

megtanulta.

esetében az egyes szavak — fogalmi tartalmuk szerint — egy-egy valóságos jelenség akcideniciáinak „gyűjteményei”-ként foghatók fel. Ha az egyszerűség kedvéért ezeket kérdésekkel jellemezzük, akkor ezt kapjuk:

Milyen, melyik, hány, minek(a) tanuló(ja)?

Hol, mikor, hogyan, mit tanult?

Ezen akcideniciák nélkül dolog (-fogalom), ill. cselekvés (-fogalom) nem létezhet! Mégis: éppen a tömondat bizonyítja, hogy a nyelvi úton megismerő ember a nyelvben úgy is képes tükrözni a valóságot, hogy az egyes fogalmak mintegy saját összetevőik nélkül, *desztillált* állapotban állnak elő, azaz a főnév és az ige csak virtuálisan tartalmazza önnön determinánsait.

Az úgynevezett bővített mondat tehát abban különbözik ettől, hogy az, ami egy hipotetikus primér állapotban, a tömondatban csak lehetőségként létezett — *de úgy is létezett!!* —, benne részben vagy egészben megvalósult, empirikusan is hozzáférhetővé válik — pl. így: *Az iskolának ez a három legjobb tanulója — a verset délután otthon csöndben, gyorsan megtanulta.*

Az iskolának ez a három legjobb
--

tanuló(ja)

a verset délután otthon csöndben gyorsan
--

megtanulta

A főnévnek, ill. az igeinek a determinánsai teszik tulajdonképpen a főnevet és az igét — és éppen itt rejlik, itt sejlik föl számunkra a nyelvnek félelmetesen bonyolult és mégis: csak bonyolultságában egyszerű dialektikája. A tömondat látszólag a világ legegyszerűbb dolga — pedig kizárólag olyan komponenseket tartalmaz, amelyek önmagukban nem léteznek, csak a nyelvi tükrözés-

nek, az egyedül lehetséges emberi megismerési módszernek a fantomjai! A bővített mondat látszólag bonyolultabb valami — pedig kizárólag olyan komponenseket tartalmaz többletként, amelyek létezése a tükrözött valóság tényleges, „könnyen felismerhető” vonásaiból fakad!

Nincs tehát lényeges különbség tömondat és bővített mondat között, s erre úgy lehet ráeszmélni, hogy nem azt nézzük: mennyivel van több egy „bővített” mondatban, hanem azt: valóban kevesebb van-e a „tömondatban”? A lényegi azonosság tehát valóban különbözőségeken alapul, de a különbség nem az első felszínes észlelés formális ellentétében, hanem az absztrakció útján megragadható belső, lényegalkotó ellentmondásban testesül meg.

6. A mondatot tehát úgy szemlélhetjük, mint amelyben mindig két mondatrész van, s a két mondatrész-funkciót mindig két szintagma teljesíti. Ezt a szemléleti tényt pedig úgy értelmezhetjük, hogy a két szintagma egymással predikatív viszonyban (a valamiről-állítok viszonyában) állva — saját alkotórészeik (alaptag-determináns) egymáshoz való jelentésvizonyát is képviseli. A mondatban minden nyelvi jel kétarcú: egyrészt bizonyos helyértéke van a mondatban, másrészt bizonyos helyértéke van egy szószerkezetben. A dolog lenyűgöző bonyolultságát azonban éppen az okozza, hogy a mondatban levő nyelvi jelnek mind mondatfunkciója mind szintagmatikus jelentése a gondolatközlés aktusában ötvöződik eggyé. Az elemzőnek ezért az a feladata, hogy ezt a valóságban szét nem váló egységet megbontsa úgy, hogy két különböző szinten történő analízis után — ha lehet, közben — az eredetit alkossa újra, s ne hamisítványt alkosson.

Példaként — maradjunk „*A kis Pista levelet ír*” mondatnál.

Az elemzés föltétlenül szukcesszív, szükséges ezért időben előrehaladva, egymás után megismerni valamit először, mást másodszor stb... Először megállapítjuk a mondatrészeket.

Alany: „*A kis Pista*”; Állítmány: „*levelet ír*”.

És nem: „*alanyi rész*”, „*állítmányi rész*”, mert ezek az elnevezések azt suggerálnák, hogy a „*részek*”-ben van *tulajdonképpen* alany, *tulajdonképpen* állítmány — s vannak bővítmények. Mondatfunkcós szempontból pedig tény, hogy „*a kis Pista*” egy és oszthatatlan alany, a „*levelet ír*” egy és oszthatatlan állítmány. *Nem azért, mert a kis Pistáról állítom, hogy levelet ír!* Nagyon fontos megjegyezni, hogy a „*valamiről valamit állítás*” nem a mondatban, hanem a mondattal történik! A mondatban csupán nyelvi jelek vannak, amelyek szimbólumai a „*valamiről valamit állítás*”-nak. Mondatunkban nincs tehát a kis Pista, és nem ír levelet!!

Gyermeteg dolog volna ez a „*finom*” megkülönböztetés?! Ideiktatom tehát ezt a klasszikus meghatározást: „*Nyelvtani szempontból az alany valamely élő lénynek vagy élettelen dolognak nevezőben (nominativus: alanyeset) álló neve, melyről valamely cselekvést, szenvedést vagy mineműséget állítunk vagy tagadunk; az állítmány pedig az a cselekvés, szenvedés vagy mineműség, melyet az illető élőlényről vagy élettelen dologról állítunk vagy tagadunk.*” (Klemm: MTM. 39—40. Az én kiemelésem B. F.) Mármost kérdezem: élőlény, dolog-e az alany, vagy annak a neve?! A meghatározás első részében (talán?) még *név*, azután lassan átalakul *dolog*-gá. Nem vitás, hogy ez a dolog nincs benne a mondatban, legföljebb ennek „*égi mása*”... S hogy ez a „*tévedés*” ma is kísért, ennek illusztrálására idézem Akadémiai Leíró Nyelvtanunk egy passzusát: „*Az igei állítmány a maga jelentésével kifejezheti mindekenélőtt, hogy az alany cselekszik.*” (II. 120.)

Erősen gyanítható, hogy a „puszta” alany-állítvány sem csupán annak köszönheti létét, s tartja oly makacsul magát, mert megfigyelhető, hogy a „*Pista ír*” mondatban „egyedül”, „pusztán” fordulnak elő, hanem annak is, hogy arra gondolkunk: mégis csak Pista az, aki „cselekszik” „*A kis Pista levelet ír*” mondatban is...

Ha ezzel az értelmezéssel megsemmisítjük az *alanyi-állítványi* résznek és a *puszta alany-állítvány*nak a fogalmát, akkor és csakis akkor, ezzel az értelmezéssel a „hátunk mögött” mondhatjuk röviden: mondatunkban alany „*a kis Pista*”, állítvány „*levelet ír*”, mert „*a kis Pista*”-ról állítjuk, hogy „*levelet ír*”. Csakis így! Ezzel viszont a mondatnak — mint mondatnak — elemzése be is fejeződött. Következik a mondatrészek elemzése.

A jelentések síkján az alanyi funkciós mondattag olyan szintagma, melynek alaptagja nominatívuszi értékű *O* ragos főnév (*Pista*), ennek s egyben a szintagmának is determinánsa nominatívuszi értékű *O* ragos melléknév (*kis*). Ennek a szintagmának a neve — a két szintagma-alkatrészt összefűző jelentésviszony és a determináns jelentése alapján — *minőségjelzős szintagma*. Az állítványi funkciós mondattag olyan szintagma, melynek alaptagja „alanyi” személyragos tranzitív ige (*ír*), ennek s egyben a szintagmának is determinánsa akkuzatívuszi értékű *t* ragos főnév (*levelet*). Ennek a szintagmának a neve — a két szintagma-alkatrészt összefűző jelentésviszony s a determináns jelentése alapján — „*határozatlan*” tárgyasszintagma.

Látható, hogy a két mondatfunkciós mondattagnak mint szintagmának az alaptagját szokták nevezni *puszta* alany-állítványnak. Pedig az is látható, hogy az elemzésnek ezen a szintjén nem mondatrész-sajátosságai kerültek elő pl. a „*Pista*” szónak, azaz itt s most nem a „*valamiről állítás*” szimbóluma, hanem időtől s helytől független formális-tartalmi, jelentéses arculatú. A „*kis Pista*” nemcsak itt, hanem minden magyar mondatban minőségjelzős szintagma, és alaptagja minden magyar mondatban nominatívuszi főnév. Ám egy másik mondatban, pl. ebben: „*Ő a kis Pista*” — a „*kis Pista*” minőségjelzős jelentésű szintagma már a maga egészében állítványi mondatfunkcióval bír, mivel mellette egy láthatatlan ige is van! A *puszta* alany jelzőjéről, a *puszta* állítvány tárgyáról, határozójáról beszélni ezért nemcsak azt jelenti, hogy a kétféle: mondatfunkciós és jelentésfunkciós elemzés eredményeit egyazon szinten állítjuk egymás mellé, hanem azt is, hogy az időtlen létezésű *szervezet*-elemeket időben s térben mozgó, változó *mondat*-elemekkel fűzzük önkényesen egy mozdulatlan, kijegecesedettnek felfogott egységbe!

Ezzel az értelmezéssel semmisíthető meg véglegesen a „puszta” alany-állítvány, nyelvtanunk két nagy névtelenje. Sem mondatrész-elemzés, sem mondatrész-rész-elemzés nem mutatta ki létét. Ennek tudatában fogalmazhatjuk meg most már szintén véglegesen:

A teljes (tagolt) magyar mondat két részből áll, alanyból és állítványból. Az alany olyan nominatívuszi főnévi jelentésű nyelvi jel, amely a kijelentés alapjának szimbóluma; az állítvány olyan személyragos igei jelentésű nyelvi jel, mely e kijelentés eredményének, magának a kijelentésnek a szimbóluma. Mondatfunkció és szintagmatikus jelentésfunkció egymást föltételező ellentmondásban, dialektikus egységben gondolatközlő funkciót teljesít.

ÜBER DIE SATZTEILE

VON

F. BODNÁR

Der Verfasser weist nach, dass ein vollständiger (gegliederter) ungarischer Satz zwei Teile, bzw. ein Subjekt und ein Prädikat hat, da das Objekt, das Adverbiale und das Attribut nicht als Satzteile, sondern als Teile eines gegebenen Syntagmas interpretiert werden können. Das Subjekt ist ein solches Sprachzeichen mit der Bedeutung eines Substantivs im Nominativ, welches zum Symbol der Base einer Äußerung dient; das Prädikat ist ein solches Sprachzeichen mit der Bedeutung eines Verbs, welches zum Symbol einer Äußerung dient. Satzfunktion und syntaktische Funktion erfüllen Mitteilungsfunktion in einer widersprechenden, dialektischen Einheit.

A MÜNCHENI KÓDEX MAGYAR SZÖVEGÉNEK ÉS A VULGATA LATIN SZÖVEGÉNEK ÖSSZEHAISONLÍTÁSA

VÉGH JÓZSEF MIHÁLY

II.

1. Dolgozatom I. részében (Néprajz és Nyelvtudomány XII, 69—80.) a két szöveget abból a szempontból vetettem össze, hogy mennyivel bővebb a latin a magyarnál, illetve, hogy mennyivel tartalmaz többet a magyar a latinnál.

1.1. A (latin szöveghez viszonyított) hiányok és bővítések vizsgálata arra az eredményre vezetett, hogy a két szöveg megfelel egymásnak, a hiányok legtöbbször a másoló, esetleg a fordító véletlen kihagyásaiból, hibájából származnak, a bővítések pedig (terjedelmük mindössze egy-két szó) a fordítók magyarázó törekvéseinek, néhol ismétlési szándékának eredményei.

1.2. Dolgozatom most közölt II. részében a latin és a magyar szöveg belső, tartalmi összehasonlítása a célom. A magyar szövegben előfordulnak olvasás- vagy íráshibából származó tévedések, fordítási hibák, lefordíthatatlan szavak, latinizmusok. A következőkben ezeket vizsgálom.

2.1.1. Meglehetősen gyakran előfordulnak a MK magyar szövegében mint fordításban nyilvánvaló tévedések. Ezek mind másolási (esetleg olvasási) hibából fakadnak. A másoló rosszul olvasta az őskézirat valamelyik szavát, vagy rosszul másolta le, és így az eredetihez írásképből közel álló, de jelentésben más szó került a szövegbe. Megtörténhetett az is, hogy a fordítók olvastak rosszul egy szót abból a latin szövegből, amelyből dolgoztak.

Ilyen olvasás- vagy íráshibából származó tévedések például a következők:¹

M. XII. 48: Quae est mater mea, et qui sunt fratres mei — 19ra 48. :Es mel en at'am 4 kic en at'amfiai. Helyesen: **aniam*.

L. VI. 32.: quae vobis est gratia — 61ra 32.: mel': tunectec *halat*. Helyesen: **halalat* (vö.: ugyanezen rész 33. versében helyesen írva: mel' tunectec halalat).

L. IX. 34.: Haec autem illo loquente, facta est nubes et obumbravit eos; et timuerunt intransibilibus illis in nubem — 66ra 34.: Q ke' ézeket bēzellettē lōn nag kōd 4 m̄gkō2nekeze a3ocat/ 4 *fel menēn*° a3oc a' kōdbē bē menettec. Helyesen: **felēmen*°.

J. V. 18.: sed et patrem suum dicebat Deum sequalem se faciens Deo — 89rb 18.: dē es *omagat* mōngauala iřtēn° teuēn *omagat* egēnloue iřtēnnēl. Helyesen: **o at'tat*.

Hasonlók még: L. VIII. 34. — 64rb 34.; L. IX. 36. — 66rb 36.; L. XII. 11. — 70rb 11.; L. XXII. 17. — 81ra 17. stb.

¹ M. jelzéssel Máté evangéliumát, Mc.-vel Márkét, L.-lel Lukácsét, J.-vel Jánosét jelölöm: A római szám az evangélium megfelelő részét, az utána álló arab szám pedig a megfelelő verset jelöli. A magyar szöveg helymegjelölésében a MK eredeti lapszámozását tüntetem fel, az r jelzés a levél recto, a v jelzés a verso lapját, az a a bal, a b a jobb hasábot jelöli, az ezek után álló arab szám pedig a versszámot mutatja. (vö.: Népr. és Nyelvtud. XII, 70.) A hibás szót kurziválás jelzi.

2.1.2. Megtörténik, hogy másolási hiba folytán esetbeli eltérések adódnak a latin és a magyar szöveg között. A szövegkörnyezet ismeretében mindig biztosan meg lehet állapítani, hogy tévedésről, olvasás- vagy íráshibáról van szó:

M. XXVI. 73.: *nam et loquela tua manifestum te facit* — 33vb 73.: *me2t tene bēžedēt* megiehlent tegedet. Helyesen: **bēžeded*.

Mc. III. 11.: *Et spiritus immundi, cum illum videbant* — 38rb 11.: *ч fē2težētes žēllēteket* miko2 qtēt lat't'ac vala. Helyesen: **žēllētek*.

L. VIII. 34.: *Quod ut viderunt factum* — 64rb 34.: *Kic* hog lattac volna lēnni. Helyesen: **Kit*.

J. I. 45.: *Quem scripsit Moyses in lege et prophetae* — 85vb 45.: *kit* Moyres i2t a tō2uenbēn ч a *pphāchan*. Helyesen: **pphac*.

Hasonlók még: Mc. IX. 11. — 44vb 11.; J. VI. 29. — 90vb 29.; J. VI. 37. — 91ra 37. stb.

2.1.3. Előfordulnak olvasás- vagy íráshibából fakadó számbeli eltérések is:

M. XI. 3. *ait illi: Tu es, qui venturus es, an alium exspectamus* — 17ra 3.: *monda qnēkic* Te vagy ē ki iōuēdō vag/ aḡ egebēt va2onc. Helyesen: **qnēki*.

L. VIII. 1.: *et ipse iter faciebat per civitates et castella praedicans et evangelizans regnum Dei, et duodecim cum illo* — 63ra 1.: *ч q vtat tēžēn vala va2ofoč ч kaftel'oc žēžent p̄dicaluan ч ewāgelizaluan iṭtēnn° o2žagat/ ч a' tižēnkēttō q vēlec*. Helyesen: **q vēle*.

L. XV. 12.: *Et divisit illis substantiam* — 74rb 12.: *ч mḡ ožta qnēki* a vagot. Helyesen: **qnēkic*.

J. V. 36.: *Opera enim, quae dedit mihi Pater* — 89vb 36.: *me2t a' mīuēlke2dēt* mellēkēt adot ēnnēkem at'a. Helyesen: **mīuēlke2dētec*.

Hasonlók még: M. II. 23. — 9rb 23.; L. VII. 30. — 62va 30.; J. IV. 38. — 88rb 38. stb.

2.1.4. Igék esetében az olvasási vagy másolási hiba személybeli eltéréseket is okozhat:

M. XXVI. 65.: *quid adhuc egemus testibus* — 33va 65.: *mig žūkoṣlōtōc* meges tanocnalkūl. Helyesen: **žūkoṣlōnc*. (A *mig* íráshiba *mit* helyett.)

Mc. I. 38.: *Eamus in proximos vicos* — 37ra 38.: *Mēnnetec* a 2okon falucba. Helyesen: **Mēnṇonc*.

L. XI. 19.: *Si autem ego in Beelzebub eicio daemonia* — 68vb 19.: *Ha ke' ēn bēlžebuppāl vētic ki* ordōgōkēt. Helyesen: **vētec ki*.

J. I. 48.: *Priusquam te Phillippus vocaret, cum esses sub ficu, vidi te* — 86ra 48.: *Mielōt* tege2 Phūlōp hiuna micor *volna* a fiḡē fa alat latalac tege2dēt. Helyesen: **volnal*.

Hasonlók még: J. XIX. 10. — 105ra 10.; J. XXI. 16. — 108ra 16.; J. XXI. 17. — 108ra 17. stb.

2.1.5. Többször előfordul, hogy vagy a fordító vagy a másoló rosszul olvas egyegy tulajdonnevet, esetleg az írást véti el, ezért a név hibás alakban kerül a szövegbe:

L. III. 29.: *Cosan* — 57va 29.: *Tesan*; L. III. 35.: *Saruch* — 57vb 35 *Serutt*; L. III. 36.: *Lamech* — 57vb 36.: *Lamet*; L. III. 37.: *Iared* — 57vb 37.: *Iareb*; L. III. 37.: *Malaleel* — 57vb 37.: *Malachael*.

2.2.1. Az olvasás- vagy íráshibákon kívül többször találunk fordítási hibákat is a MK szövegében. A fordítók figyelmének lankadásáról, a szó jelentésének vagy a mondat szerkezetének meg nem értéséről tanúskodnak ezek a hibák:

M. XII. 20.: donec eiciat ad victoriam iudicium — 18rb 20.: mignē veti o *gəʒo-dēlmet itelētre*. Helyesen: **itelētet gəʒēlemze*. A két egymást követő accusativus miatt az *ad* praepositiot tévesen a második accusativushoz kapcsolja, pedig az elsőhöz tartozik.

Mc. XIV. 14.: et quocumque introierit, dicite domino domus, quia magister dicit — 50vb 14.: ч valahoua bēmēnēd mōgatoc *V2nac haʒ* mert mērtē2 monga. Helyesen: **a haʒ v2anac*. A *domus* genitivust a fordító tévesen nominativusnak vélte.

J. IV. 11.: Domine, neque in quo haurias habes, et puteus altus est — 87vb 11.: Vram ingēn nīhen miuēl mēreh ч a kut *magas*. Helyesen: **mel'*. Az *altus* jelentése: alulról nézve magas, felülről nézve mély (vö.: FINÁLY: A latin nyelv szótára) Itt, mivel kútról van szó, nyilvánvaló, hogy a *mély* jelentést kellene használnia a fordító-nak.

J. IX. 33.: Nisi esset hic a Deo, non poterat facere quidquam — 95vb 33.: Ha *ēʒ irtēntol volna* remit rem tēhētnē. Helyesen: **Ha ~~ēʒ~~ nem irtēntol volna*. A *nisi* szót nem megfelelő jelentésben használta a fordító. (Ez a hiba esetleg magyarázható úgy is, hogy íráshiba folytán a *nem* kimaradt a mondatból.)

Hasonlók még: M. XIX. 17. — 25rb 17.; Mc. VI. 45. — 42ra 45.; L. VI. 1. — 60rb 1.; J. XVIII. 28. — 105ra 28. stb.

2.2.2. A magyar szövegben néhány lefordítatlan latin szót találunk.¹ Ennek a jelenségnek több oka lehet. Meglehet, hogy az a fogalom, amit a latin szó jelölt, a magyarban ismeretlen volt, nem volt rá megfelelő szó, és ezért a fordító lefordítatlanul hagyta. Elképzelhető az is, hogy némely szót (és ezzel együtt némely fogalmat) a fordító sem ismert, nem is tudta volna tehát lefordítani. (De — hogy a szent szövegből ne vegyen el semmit — odaírta a szót a magyar szövegbe.)

Más lefordítatlan szavak esetében nem a fogalom (szó) hiánya vagy a tudatlanság a le nem fordítás oka. A *prédikál* (58rb 18. *p2edicalnō*), a *penitencia* (69ra 32.: *pñiat*), a *prófétia* (85rb 21.: *pphā*) és a hasonló jellegű szavak magyaros végződésükkel már a fordítás idejében beleilleszkezhettek a latinból magyarrá váló egyházi nyelvbe. Föltehetjük ezt a *prófétissa* szóról is (56va 36.: Anna *pphetiffa*) és talán az *evangélizálról* is (55vb 10.: *ewangelizaloc* tűnēctec nag o2omēt), bár ezek a későbbi magyar egyházi nyelvben nem váltak általánossá.

Nem lettek a magyar egyházi nyelv kifejezései (tehát nem váltak jövevényszóvá) a MK-ben lefordítatlanul szereplő következő szavak:

clibanos: M. VI. 30.: et cras in clibanum mittitur — 12vb 30.: ч holnap a' cli-banorba *ē2ēʒtētic*. (clibanus: 'kemence').

gazofilancium: Mc. XII. 41.: Et sedens Iesus contra gazophylacium — 49rb 41.: Es vluē i' a *gaʒofilancium* *ēllēn* (gazophylacium < aram. 'kincstár' persely a templom bejáratánál.)

kados: L. XVI. 6.: At ille dixit: Centum cados olei — 74vb 6.: Es aʒ monda o nēki *ʒaʒ kados olajal* (cadus 'korsó, vödör').

¹ Vannak lefordítatlan héber szavak, kifejezések is, de ezek a Vulgataban is héberül fordulnak elő, és *quod est interpretatum* (vagy ezzel rokonértelmű) kifejezéssel hozzájuk kapcsolva ott van a latin megfelelőjük is. A MK szövegének fordítója ilyen esetekben lefordítatlanul hagyja a héber szavakat a kódexben (néhol az íráskéjük el van torzítva), azután *ki magaraztatic* (vagy hasonló) kifejezést használ (a *quod est interpretatum* fordítása), és utána lefordítja a latint, mely a héber megfelelője. Pl.: Mc. V. 41.: Talitha cumi, quod est interpretatum: Puella, tibi dico, surge — 40va 41.: Tabi-tagumi (ki maga2aʒtatic) leań mōdom tenēked kel' fel.

alba J. XX. 12.: et vidit duos angelos in albis sedentes — 106vb 12.: lata két angalt albacban vluē. (*alba* „fehér ruha”).

E példából látszik az is, hogy ezek a lefordítatlan szavak legtöbbször magyar végződésekkel ellátva fordulnak elő a magyar szövegben, és sokszor az íráskéjük is megváltoztatott, „magyarosított”.

Hasonlók még: *iota*, *apex* (M. V. 18. — 11ra 18.); *filateriom* (filateriomokat: M. XXIII. 5. — 28va 5.); *corbanon* (co2banōba: M. XXVII. 6. — 34ra 6.); *aromata* (azomatakat: Mc. XVI. 1. — 53rb 1.); *katinom* (katinomon: L. XI. 39. — 69rb 39.); *ruta* (2utat: L. XI. 43 — 69va 42.); *porticos* (po2ticort: J. V. 2. — 88vb 2.) *encaeniac*: (enceniac: J. X. 22. — 96rb 22.) stb.¹

2.3. A latin és a magyar szöveg szoros kapcsolatát, a magyarnak a latintól való függését mutatja a MK magyarjának nagyszámú latinizmusa. A magyar szöveg a legtöbb helyen pontosan megegyezik a latinnal, nemcsak annyiban, hogy pontosan igyekszik visszaadni a latin értelmét magyarul, hanem annyiban is, hogy a latin mondatok nyelvtani szerkezetét is nagyon szorosan követi, valóban szóról szóra haladva „magyarázza” (vö.: HORVÁTH JÁNOS: A magyar irodalmi műveltség kezdetei 96. és HEXENDORF EDIT: Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. Nyelvtud. Ért. 15. 13—14 és passim) a latint, megtartva annak nyelvtani felépítését, vonzatait, időviszonyításait, különféle szerkezeteit, sokszor szórendjét is.²

Bizonyáságul csak egy-egy mondatot idézek a négy evangéliumból, teljesen szó szerinti fordítást, de bizonyítékként állhatna itt az egész szöveg nagyobbik hányada:

M. XXIV. 43.: Illud autem scitote, quoniam si sciret paterfamilias qua hora fur venturus esset, vigilaret utique et non sineret perfodi domum suam — 30va 43.: Azt ke' tuggatoc / hog ha tudna a' ha3i at'a mel' időben az vr ipuēndo uolna valóbizon' vigazna 4 nē hadna megarni o' ha3at.

Mc. VI. 14.: Et audivit rex Herodes, manifestum enim factum est nomen eius, et dicebat: Quia Iohannes Baptista resurrexit a mortuis, et propterea virtutes operantur in illo — 41ra 14.: Es halla he2odes királ' me2t o' nēuē mē hi2hōtuala / 4 monduala / me2t Ian9 baptista kōlt fel halottaiból / 4 a22a müuēlkedn° ē iō3agoc o' bēnnē.

L. I. 17.: et ipse praecedet ante illum in spiritu et virtute Heliae, ut convertat corda patrum in filios et incredulos ad prudentiam iustorum, parare Domino plebem perfectam — 54rb 17.: 4 o' èlèuē kel a3 èlōt Il'l'ērnc' žèllètebē 4 iō3agaban hog me3fordeha a3 atacnac žuuōket fiacba / 4 a' hutōtlènekēt i3a3acnac ildomor3aga2a ke3e3itēni vrnac tōkelletes népēt.

J. VII. 28.: Clamabat ergo Iesus in templo docens et dicens: Et me scitis et unde sim scitis; et a me ipso non veni, sed est verus, qui misit me, quem vos nescitis — 92va 28.: Iuōltuala a3e2t i° a' tēmplomban taneituan 4 monduan Es èngemēt tuttoc / 4 honnan legēc tuttoc / 4 ènen tōllē ne iōttēm / dē a3 i3a3 ki èžē3tet èngemēt kit tū nē tuttoc.

¹ Több a MK-ben meglevő lefordítatlan szót felsorol már JÁSZAY PÁL is: RMNy III, XXVI.

² Vö.: JÁSZAY PÁL: „Maga a' codex tartalma annyira latinos hogy azt igen sok helyütt a' latin szerkezet nélkül érteni sem lehet” (RMNy. III, XII.) és HORVÁTH JÁNOS: „...e szoros hűségű fordítások közvetlen érintkeznek a latin szöveggel, s az oly tekintély előttük, hogy szóról szóra haladva ültetik át, szórend, vonzat, időviszonyítás, mondatfűzés tömördek idegenségével együtt” (i.m. 87.)

Mindegyikből jól láthatjuk, mennyire szó szerint ragaszkodott a fordító a latinhoz, pontosan követte a magyarban a latin mondatok nyelvtani felépítését is. Ez a fordítói eljárás érvényesül az egész szövegben, és a magyaros mondatszerkesztések csak ritkábban törik át a latin szabta korlátokat. Úgy tűnik, a fordítók abban látták legfőbb feladatukat, hogy a latin szavakat magyarra fordítsák, a mondatok megszerkesztésében erősen a latinhoz kötődtek.¹

A MK szembetűnőbb latinizmusai a következők:²

2.3.1. A latinban a consecutio temporum szabályai szerint a mellékmondat igei állítmánya coniunctivus modusban áll, a magyar szöveg fordítója pedig — nem véve figyelembe, hogy mellékmondról van szó — a praesens időt felszólító, a praeteritum időt feltételes móddal fordítja. Ezért van az, hogy a magyar szöveg tele van feltételes módú igealakokkal a mellékmondatokban. (Ez különben jellemző az egész magyar középkori irodalomra a HB. *eneyc* szavától kezdve. A kérdés vizsgálatát lásd: VELCSOV MÁRTONNÉ: Fordítási hibából archaizáló nyelvi eszköz. Népr. és Nyelvtud. X. 55—61.)

Példák: M. II. 9.: Qui eum audissent regum, abierunt — 8vb 9.: Kic mikor hallottacyolna a kiralt èlmenenèc.

Mc. I. 37.: Et cum invenissent eum — 37ra 37.: ч micor iuttanac volna q hozia.

L. I. 22.: et cognoverunt quod visionem vidisset in templo — 54rb 22.: ч м̃гѣ-
me2ec hog latatot lätot uolna a' templombā.

J. IV. 40.: Cum venissent ergo ad illum Samaritani — 88va 40.: micor aȝet
iuttanac uolna o hoȝia a' Samaritanoroc.

Mc. I. 24.: venisti perdere nos, scio qui sis, Sanctus Dei — 36vb 24.: iottel idō
 èlot èluèztened mūkèt / tudō hog leg irtènn^c rcèntè.

L. I. 20.: Et ecce eris tacens et non poteris loqui usque in diem, quo haec fiant —
54rb 20.: Es ime lèš vèžtèglo ƣ nē žolhač a' napiglan mèllèn èžec legèn^c.

Hasonlók még (nagyon sok van belőlük): M. IX. 23. — 15va 23.; M. X. 11. — 16ra 11.; Mc. I. 42. — 37ra 42.; Mc. II. 5. — 37rb 5.; L. VII. 1. — 61va 1.; L. IX. 1. — 65ra 1.; J. II. 22. — 86va 22.; J. V. 6. — 89ra 6. stb.

2.3.2. Latinizmus a magyar szövegben a latin passivumok szenvedő igével való fordítása, a szenvedő szerkezetek gyakori alkalmazása is. Ez a jelenség is jellemzője nemcsak az MK szövegének, hanem az egész középkori magyar irodalomnak.

Néhány példa: M. XXII. 31.: De resurrectione autem mortuorum non legistis quod dictum est a Deo dicente vobis — 28rb 31.: A halottacnac ke' fëlkeleti29l nem oluattatoc e / mi mōdatot vrtol monduan tünētec.

¹ Esetleg ez nemcsak fordítói nehézségeiket mutatja, hanem azt is, hogy talán ebből a szempontból is tisztelték a Biblia szövegét, ily módon sem akarván változtatni rajta. Vö. ezzel HORVÁTH JÁNOS szavait (a Jókai Kódexről írja ugyan, de a MK-re is vonatkoztatható): „... az írás, mely nyomról-nyomra követi az idegen elbeszélő szövegnek nem csupán értelmét, hanem minden viszonyító formuláját, mellé- és alárendelő kapcsait, mód- és időbeli illeszkedéseit, folytonos új nehézségekkel küzd, s végül is a szövegyszerűség minden irodalmi kellékét az idegen mintától külszöncsi. A latintól nyeri azonban azt a tekintélyt is, mi az irodalmi nyelvet föléje emeli az élő, egyszerű beszédnek, s szó- és formakincsében elkülöníti tőle. Latinosságain bizonyára nem ütközött meg senki azon sorok közül, akik olvasták (jobbán mondvá: hallgatták, míg valaki felolvasta nekik); ha nem is első hallásra, de ez tán mindinkább megértették, hozzászóztak, s mintegy a szentség nyelvét tisztelhettek benne, melyet a deákság szelleme lebegett körül.” (i.m. 107.)

² JÁSZAY PÁL sok „latinosság”-ot felsorol (i. m. XXII—XXV.). A következőket vö. ezzel is.

Mc. I. 5.: et baptizabantur ab illo in Iordanis flumine — 36rb 5.: ч megkèzèz-
telkedn^e vala o töllo Iordannac fofoiaban.

L. I. 45.: et beata, quae credidisti, quoniam perficientur ea, quae dicta sunt tibi
a Domino — 55ra 45.: Es bodog vag ki hitted mezt megtökellètnèc te bennèd azoc
mel'l'ec modattac tenèked vrtol.

J. XIV. 21.: Qui autem diligit me, diligitur a Patre meo — 101rb 21.: Ki ke-
žèrèt èngemèt žèrètètèc èn at'amtol.

Hasonlók még: M. XXIII. 7. — 28va 7.; Mc. II. 3. — 37rb 3.; L. IV. 1. — 57vb
1.; L. IX. 22. — 65va 22. stb.

2.3.3. A Vulgata latinja a tiltást sokszor a *nolo* ige imperativusának és a szóban-
forgó ige infinitivusának kapcsolatával fejezi ki. A MK fordítói legtöbbször szó sze-
rint magyarájtják ezt a kapcsolatot is: M. X. 9.: Nolite possidere — 16ra 9.: Ne
akaziatoc bi2notoc; M. X. 19.: nolite cogitare — 16rg 19.: ne akaziatoc gondolno-
toc; Mc. V. 36.: Noli timere — 40va 36.: ne akazih felnèd; Mc. IX. 38.: Nolite prohi-
bere eum — 45va 38.: Ne akaziatoc azt megtiltanotoc; L. II. 10.: Nolite timere —
55vb 10.: Ne akaziatoc felnetèc; J. II. 16.: nolite facere — 86va 16.: ne akaziatoc
tènnètec. Néhány helyen azonban, annak ellenére, hogy a latinban ott van a *nolite*
szó, a magyarból hiányzik a *ne akarjatok*: M. X. 28.: Et nolite timere eos — 16va
28.: Es ne fel'l'etec azoctol. (Ebben a mondatban az *azoctol* sem felel meg a latin *eos*-
nak, amely a *timere* ige vonazata, ez a fordítás tehát magyaros, holott a kódexben
több helyen — lásd később — a *fél* ige a latinnak megfelelően a magyarban is tárgy-
esettel áll.) M. X. 34.: Nolite arbitrari quia pacem venerim mittere — 16vb 34.:
Ne alahatoc hog iottèm legeg bekèregèt èzeztènem. (Itt a *ne akarjatok* nem szerepel
ugyan, de a *iottèm legeg* erős latinizmus, szó szerinti fordítás — lásd előbb: 2.3.1.)

2.3.4. Latinizmus, szó szerinti fordítás eredménye a *valamit vall*, 'valamit bír'
kifejezés használata is a latin *habet* + accusativus megfelelőjeként:

Mc. IX. 5. Aliud vero cecidit super petrosa, ubi non habuit terram multam; et
statim exortum est, quoniam non habebat altitudinem terrae — 38vb 5.: de egèbi
èret a kòuèrè hol nè vallot roc földèt / ч legottan ki költ mezt nè val'l'a uala földn^e
magaragat.

J. II. 3. Vinum non habent — 86ra 3.: Bo2t nè valnac.

J. XII. 35.: Ambulate dum lucem habetis — 99rb 35.: Iariatoc miğlèn vilagot
vallotoc.

Magyaros viszont a fordítás például a következő mondatokban:

Mc. IV. 40.: Quid timidi estis? necdum habetis fidem — 39va 40.: Mi2è vattoc
félèkeñec ч rem hütötoc inhèn (az *inhèn*-re vonatkozóan lásd PÁLALVI ETELKA:
Volt-e *incs* a magyar nyelvben? Népr. és Nyelvtud. VII, 39—42.)

L. IX. 58.: Vulpes foveas habent — 66vb 58.: rauazocnac licoc vagon.

J. VI. 5.: Est puer unus hic, qui habet quinque panes hordeaceos et duos
pisces — 90rb 9.: Eg gè2mec vagon it / kin^e vadnac öt a2pa kè2è2i ч kèt hali.

2.3.5. Latinizmus a magyar szövegben a latinos igevonzatok pontos, a latinnal
meg egyező fordítása is:

Mc. III. 5.: Et circumspiciens eos cum ira — 38ra 5.: ч kò2nòl tekekentuè i^e
azòkat haragual.

Mc. VI. 20.: Herodes enim metuebat Iohannem — 41rb 20.: Erodes ke' feli
vala Ianort.

L. I. 50.: Et misericordia eius a progenie in progenies timentibus eum — 55ra
50.: Es o izgalmaffraga nemžètecòl nemžètecòl ötèt felòcn^e.

L. XV. 22.: et date anulum in manum eius et calceamenta in pedes eius — 74rb 22.: ч aggatoc o nēki ġurōt o kēžebē / ч ra2ut o labaiba.

J. V. 28.: Nolite mirari hoc — 89va 28.: Ne aka2iatoc ēžt ġudalkodnotoc. Hasonlók még: Mc. I. 33. — 36vb 33.; Mc. III. 34. — 38vb 34.; Mc. VI. 9. — 41ra 9.; Mc. VIII. 2—43va 2. stb.

2.3.6. Sokszor van a MK magyarjában számnév után többes számban álló főnév, ez is a latin hatását mutatja:

M. XXV. 1.: Tunc simile erit regnum caelorum decem virginibus — 30vb 1.: Tahat meññecñ^e ožžaga hařonlatiç tiž žūžechez.

Mc. I. 13.: Et erat in deserto quadraginta diebus et quadraginta noctibus — 36rb 13.: Es vala a kiētlēnbēn neguē napocban ч neguē eyecbēn.

L. IV. 25.: quando clausum est caelum annis tribus et mensibus sex — 58va 25.: micor meñ bēžekēžtētet har9 ēžtēndocbēn ч hat honapocban.

J. II. 6.: Erant autem ibi lapidae hydriae sex positae — 86ra 6.: Valanac ke' ot vettētuen hat kō vedrec.

Hasonlók még: M. X. 29. — 16va 29.; M. XXV. 3. — 30vb 3.; Mc. IV. 33. — 39va 33.; Mc. VI. 5. — 40vb 5.; L. IV. 27. — 58va 27. stb.

2.3.7. A latin igeneves szerkezeteknek megfelelően a magyar szövegben is igeneves szerkezeteket találunk. A participium coniunctumot például

a) vagy *-ó*, *-ō* képzős igenévvel fordítják a fordítók: M. IX. 2.: Et ecce offerebant ei paralyticum iacentem in lecto — 14vb 2.: Es im hožnacuala nēki eg kožuenert agban fekoť; L. XIII. 4.: putatis quia et ipsi debitores fuerint praeter omnes homines habitantes in Hierusalem — 71vb 4.: Alait'atoc e mert es ažoc būnořbec voltac mēdēn ēmbežecñēl ihžlmbēn lakocnal.;

b) vagy állapothatározást kifejező személyragozott *-t* képzős igenévvel: M. IX. 9.: vidit hominem sedentem in telonio, Matthaeum nomine — 15ra 9.: lata eg Mate nēu9 ēmbežt a' vamon vlēttē; L. II. 46.: post triduum invenerunt illum in templo sedentem — 56vb 46.: hažmad nap vtan meglelec oťēt a' templombā vlēttē; J. VI. 19.: vident Iesum ambulans supra mare — 90va 19.: latak i't a tēngežen iažatta.

c) vagy *-ván* *-vén* képzős és személyragozott *-va* *-ve* képzős határozói igenévvel: M. IX. 27.: duo caeci clamantes et dicentes — 15va 27.: kēt vakoc vūoľtuē ч monduā; M. XII. 1.: discipuli autem eius esurientes coeperunt vellere spicas — 17vb 1.: O tanēituani ke'meg ēhēžueiēc kēžden^e gabona fōkēt žaggatnioc.

Mellékmondatallal való fordítást a szövegben nem találunk.

2.3.8. Az ablativus absolutus fordítása leggyakrabban *-ván*, *-vén* képzős igeneves szerkezettel történik: M. IX. 27.: Et transeunte inde Iesu — 15va 27.: Es iē innēn ēlmēuēn; Mc. I. 18.: Et protinus relictis retibus secuti sunt eum — 36va 18.; ч legottā haloioc meghaguā kouētec oťēt; L. IV. 13.: Et consummata omni tentatione diabolus recessit ab illo — 58ra 13.: Es až ořdōg mēdž kērežtēt megtōkēľuen ēľtauožec o' tōľo; J. II. 3.: Et deficiente vino, dicit mater Iesu ad eum — 86ra 3.: Es a' bor meľfogatkožuā mōda i'nac anna oñēki; de néha előfordul személyragos *-va*, *-ve* képzős igenévvel és személyragos *-t* képzős igenévvel is: M. XI. 7.: Illis autem abeuntibus coepit Iesus dicere — 17ra 7.: Azoc ke' ēľmenuēiēc kēžde iē mondani és: J. IV. 51.: Iam autem eo descendente servi occurrerunt ei — 88vb 51.: Immar ke' o' ležallatta o' žoľgai kelēn^e ēlēibē.

Mellékmondatallal való fordítás nincsen.

2.3.9. Érdekes, hogy néhány gerundiumos szerkezetet — annak ellenére, hogy az

előbbiek alapján szó szerinti fordítást várnánk — magyaros fordításban találunk a MK-ben.

Mc. VII. 16.: Si quis habet aures audiendi, audiat — 42vb 16.: Ha kinéc hallo fulei vadnac halgarra, és 63rb 8.: kin^e hallo fulō vagō halgarra.

2.3.10. Az accusativus cum infinitivo-s szerkezetet legtöbbször -t képzős igenévvel (alkalmilag főnévvé vált igenévvel) alkotott szerkezettel fordítja: Mc. IX. 29.: nec volebat quemquam scire — 45rb 29.: ʏ renkin^e nē akaʒiauala tuttat; L. II. 44.: Existimantes autem illum esse in comitatu — 56vb 44.: Alaituan ke' ɔneki a' ta2rag kɔʒot voltat; L. XXIV. 23.: et, non invento corpore eius, venerunt dicentes se etiam visionem angelorum vidisse, qui dicunt eum vivere — 84rb 23.: ʏ nē leluē meg ɔ tērtet iquen^e mōduā es ɔmagocat angali latatot lattocat Kic mongac ɔtēt ēlni (itt a második acc. cum inf. egészen szó szerint van lefordítva); J. XII. 18.: quia audierunt eum fecisse hoc signum — 98vb 18.: mezt hallottac ɔneki ē iēlnreg tētēt.

Nagyon ritkán előfordul az acc. cum inf. fordítása *hogy* kötőszós mellékmondat-tal: M. XXII. 23.: In illo die accesserunt ad eum sadducaei, qui dicunt non esse resurrectionem — 28ra 23.: A' napon vepenēc ɔ hoʒia a' raduceoroc / kic ug mōdnac hog in^k felkēlet.

2.3.11. A szóról szóra haladó fordítás miatt sokszor a magyar mondatok szórendje is teljesen megegyezik a latinnal, erősen latinossá, néha szinte értelmetlenné válik így a mondat: M. X. 26.: Nihil enim est opertum, quod non revelabitur et occultum, quod non sciatur — 16va 26.: Mezt rēmi ol' fedezet ki nē m̄g iēlentētīc ʏ rēmi ol' titoc ki nē m̄gtudatik. Hasonló a szórendje a Mc. IV. 22-ben levő hasonló mondatnak is. A L. VIII. 17.-ben levő hasonló mondat szórendje viszont magyaros: Non est enim occultum, quod non manifestetur, nec absconditum, quod non cognoscatur et in palam veniat — 63va 17.: mezt nīʏ ol' titoc ki megnē iēlentētīc / ʏ nīk ol' reitec ki megnē ērmē2tētīc ʏ iēlenetrē ne iɔʒɔn.

A latinos szórend miatt szinte értelmetlen a következő mondat: M. XXIV. 46.: Beatus ille servus, quem cum venerit dominus eius, invenerit sic facientem — 30va 46.: bodog a' ʒolga / kit mico2 iɔiēd ɔ v2a ug lēl tette.

2.4. Az egész magyar szövegen érződik, hogy a fordítóknak milyen nagy nehézséget jelentett az, hogy olyan latin szavakat kellett lefordítaniuk, amelyeknek nemigen volt meg a megfelelőjük, mert maga a fogalom is ismeretlen volt a magyarban. Ezért szükségből kényszerültek új szavak, új kifejezések alkotására. Ez természetesen nem volt könnyű feladat, hiszen arra is gondolniok kellett, hogy új alkotásaikat az olvasók (hallgatók) megértsek.¹

2.4.1. Az alkotásnak egyik módja az lehetett, hogy a latin kifejezést teljesen szó szerint lefordították, és így a magyarban új kifejezést teremtettek. Ilyen például a *panem nostrum supersubstantialem* kifejezésnek *Mi tērti kenē2ɔnc felet valo kenē2ēt-tel* való fordítása: M. VI. 11.: Panem nostrum supersubstantialem da nobis hodie —

¹ Vö. HEXENDORF EDIT: Mondék, együgyű igék, elrejtett mondékok. MNy. XLVII. 248.: „Bizonyos, hogy az ilyen jellegű szöveg fordítása nehéz feladatot jelentett egy XV. századi magyar ember számára. Mert nem az volt a helyzet, hogy a magyar nyelvközösség beszédében használt kifejezések közül válogathatott a fordító, hanem neki magának kellett az eddig magyar nyelvű beszédben vagy írott szövegben elő nem fordult fogalmakra kifejezéseket alkotnia. Ha a kérdéses fogalmak jelölésére lett volna a fordító nyelvében megfelelő kifejezés, a latin szöveg olvasásakor azonnal, közvetlenül az merült volna fel gondolataiban, s nem törekedett volna arra, hogy szó szerinti pontos mását adja a latinnak. Márpedig — a szöveggörnyezetből is kitetszőleg — igyekezett ragaszkodni a latin kifejezésekhez.”

12rb 11.: Mi terti kenēzōnc felet valo kenēzēt aggad mūnēkōnc ma. A magyar kifejezés pontosan követi a latin összetétel elemeit. Mint fordítás kevésbé sikerült.

A *paterfamilias* szót *házi atya* kifejezéssel fordítják, ez is a fordítók alkotása lehet: M. X. 25.: Si patremfamilias Beelzebub vocaverunt — 16va 25.: Ha a házi at'at bēlzebupnac hiuttac.

A *publicanus* szó fordítása: *jeles bűnös művelkedetbeli* vagy *jelenvaló bűnös művelkedetbeli*: M. IX. 10.: multi publicani — 15ra 10.: roc iēles bűnōs mūuelkedetbeliec; M. IX. 11.: cum publicanis — 15ra 11.: iēlenualo bűnōs mūuelkedetbēlieckēl. Ezt a nehézkes kifejezést Lukás evangéliumában könnyebb váltja fel: L. VII. 29.: publicani — 62va 29.: iēles bunōrōc (ugyanúgy L. V. 30. — 60ra 33. is), de L. VII. 34. — 62va 34.: iēlen valo bűnōrōcne.

A *complacui* fordítása is meglehetősen nehézkes: Mc. I. 11.: in te complacui — 36rb 11.: te bēnnēd iol kellettēm ēn magānac; L. III. 22.: in te complacui mihi — 57va 22.: te bēnnēd iol kellettēt ēnnēkem.

A *paracritus* (~*paracletus*) szó megfelelőjeként is egy hosszabb, nehézkesebb kifejezést használnak: *vigasztalando szent szellet*: J. XIV. 16.: Et ego rogabo Patrem, et alium paracritum dabit vobis, ut maneat vobiscum in aeternum — 101ra 16.: ч ēn kezēm ēn at'amat / ч egēb vigasztalando rcēnt žēllētēt ad tūnēctec hog lakožec tūuelētec ožocke.

2.4.2. Ezek mellett vannak a fordítóknak egyéb új alkotásaik is. Már ZOLNAI rámutatott arra, hogy első bibliafordítóink egyben az első nyelvújítók is voltak, például képpen a *császárlat*, *címerlet*, *ezerlő*, *negyedlő* szavakat említve (Nyelvméleink a könyvnyomtatás koráig 114.). Újabban HEXENDORF EDIT (i. m. és Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. Nyelvtud. Ért. 15.) foglalkozott a kérdéssel.

2.4.3. A fordítók alkotása még a tükörfordításként létrejött *levált*, *leváltak* is (M. XXII. 34. — 28rb 34.; Mc. II. 17. — 37vb 17.; L. IV. 23. — 58rb 23.; J. I. 24. — 85rb 24.) a *phariseus* megfelelőjeként, amely héber szó, „szétvált, különvált” a jelentése (lásd: ZOLNAI: i. m. 128.). Tükörszó a *kéncsez* is, a *thesaurizat* fordításaként: L. XII. 21.: Sic est, qui sibi thesaurizat — 70va 21.: igēn vagon ki ōmaganac kenēž.

2.4.4. Érdekes, hogy némely, csak a latinban meglevő fogalomra egy a magyarban levő hasonló fogalom nevét használja. Ilyen például a *tunica* szónak *szoknyá*-val való fordítása (L. VI. 29. — 61ra 29.: žocnadat; L. IX. 3. — 65ra 3.: ket žoknācat).¹

3. Az olvasás- vagy íráshibából származó tévedések, a fordítási hibák és a latinizmusok részletes vizsgálata során meggyőződünk a magyar szövegnek a latinnal való igen szoros kapcsolatáról, arról, hogy a magyar nagy mértékben függ a latintól.

Ezt a függőséget a nagyszámú latinizmus is bizonyítja; úgy érezzük, a fordítók szóról szóra haladtak a latin mondatok magyarítása során, a legtöbb helyen híven követvén a latin szöveg nyelvtani felépítését. Ennek következtében a magyar szöveg (ha gondolatban kiigazítjuk az olvasás- vagy íráshibákat és a fordítási hibákat) pontos megfelelője a latinnak.

Ez a tény a latin és a magyar szöveg szoros összefüggését bizonyítja, de természetesen semmit nem von le a magyar bibliafordítás értékéből. Első bibliafordítóink

¹ Az új szavak alkotásának, vagyis a MK szókincsének részletes vizsgálata természetesen messze meghaladná e dolgozat kereteit, ezért itt — kissé talán öletszerűen — csak néhány érdekesebb, a latin és a magyar szöveg viszonyának vizsgálatához fontosabbnak vélt kérdést érintettem.

magyar minták, magyar előzmények nélkül — amennyire tudjuk — meglehetősen mostoha körülmények között dolgoztak. Nagy tettük — a biblia szövegének magyarra tétele — emberi szempontból is elismerésre méltó teljesítmény, a magyar nyelv és a magyar nyelvtudomány számára pedig felbecsülhetetlen az értéke, jelentősége.

VERGLEICH DES UNGARISCHEN TEXTES DES MÜNCHENER
KODEX MIT DEM LATEINISCHEN TEXT DER VULGATA

II.

VON

J. M. VÉGH

Im zweiten Teil seiner Arbeit setzt der Verfasser den Vergleich des ungarischen und des lateinischen Textes fort. Er weist auf die Irrtümer hin, die im ungarischen Text von den Lese- oder Abschreibungsfehler herrühren, auf die Übersetzungsfehler und die Lateinismen der ungarischen Übersetzung. Er stellt fest, dass die Übersetzer den lateinischen Text meistens wortwörtlich übersetzt haben und sie haben darauf bestanden, auch den grammatischen Bau der lateinischen Sätze genau wiederzugeben. Der Verfasser stellt die auffallenden Lateinismen in Gruppen geordnet dar, weist auf die von ihnen abweichenden Übersetzungen von ungarischem Gepräge hin und am Ende seiner Arbeit kommt er auch auf die neologischen Bestrebungen der ersten Bibelübersetzer zu sprechen.

SZEMLE

BENCÉDY JÓZSEF—FÁBIÁN PÁL—RÁCZ ENDRE—VELCSOV MÁRTONNÉ

A mai magyar nyelv

Szerkesztette Rácz Endre. Budapest, 1968. Tankönyvkiadó, 571. l.

A mai egyetemi tankönyvírás gyakorlatában már hagyományos szokás, hogy az illető tankönyv előbb jegyzetként tölti ki néhány évig tartó próbaidejét az egyetemi oktatásban, és a tapasztalatok mérlegelése meg hasznosítása után kerül sor annak megállapítására, hogy jó lesz-e a szóban forgó jegyzet tankönyvnek. A most ismertetett tankönyv is előbb jegyzetként mutatta fel tudományos és didaktikai értékeit, így került sor kiadására és az egyetemen folyó középiskolai magyar szakos tanárképzésben tankönyvvül való alkalmazására.

Ez a tankönyv azonban nemcsak a tanárképzést szolgálja, hanem kiválóan alkalmas arra is, hogy a kezdő középiskolai tanárok magukkal vigyék az életbe, de ott lenne ennek a helye minden magyar szakos középiskolai tanárnak az asztalán.

A tankönyv szerzői jelentős művelői a magyar nyelvtudománynak, és nagy egyetemi oktatási tapasztalatokkal rendelkeznek: ezek a tények már eleve arra engednek következtetni, hogy jó elméleti és gyakorlati tapasztalatokon nyugvó egyetemi tankönyvvél van dolgunk.

A tankönyv az utóbbi négy évtized nyelvhasználatának grammatikáját, szókészletét és jelentés-tanát tárgyalja, nyelvi példaanyag is természetesen jobbra az utolsó évtizedek nyelvéből való, de megvannak benne az irodalmi nyelv XIX. századi és XX. század eleji klasszikusainkból vett idézetek is a megfelelő helyen, mert ezek sem mutatnak lényeges eltérést a mai magyar nyelv szerkezeti, szókészleti és jelentéstani sajátosságaitól. De ha van is a XIX. század klasszikusainak nyelvében bizonyos eltérés mai nyelvünkhöz képest, azt is ismernünk kell. Gondoljunk csak legnagyobb költőinknél sűrűn előforduló elbeszélő múlt idejű igelalakokra, melyekről azt olvashatjuk a nyelvészeti szakdidaktikai közleményekben, hogy nem ismerik a felsőfokú oktatási intézmények hallgatói sem.

A könyv szerkezeti fölépítése: A szófajok; Alaktan (mindkét rész Velcsov Mártonné munkája); Mondattan (Rácz Endrétől); A szókészlet (Fábián Pál fejezete); Jelentés-tan (Bencédy Józseftől).

Amint látjuk: hangtani fejezete nincsen a tankönyvnek, mert ez már 1966-ban megjelent külön tankönyvként (Papp István, *Leíró magyar hangtan*. Budapest, 1966. Tankönyvkiadó). A grammatikai rész didaktikai okokból kezdődik a szófajokról szóló fejtegetéssel (vö.: Előszó, i.m. 5), és ez helyes is.

A szófajok fejezetéből külön is ki kell emelni az élő nyelv állandó mozgását tükröző átmeneti szófajok ilyen korszerű leírásait, jellemzéseit; így például az igék kapcsolatát más szófajokkal (23—4); a főnevek szófaji határkérdéseit (29—30); az indulatszók kapcsolatát más szófajokkal (83). Az alkalmi szófajváltás tárgyalása az alaktanban is előkerül a toldalékokkal kapcsolatban, azok előhangzója minőségének vizsgálatában (95). Mindezt azért hangsúlyozom, mert ezek a fejezetek is igen alkalmasak arra, hogy a mai magyar nyelv rendszerét ne valami statikus jelrendszernek tartsák a könyv olvasói, tanulmányozói, hanem olyan grammatikának, amelynek megvannak ugyan a társadalmilag érvényes szabályai, de emellett ez a jelrendszer rendkívül rugalmas, céljának megfelelően változókéony, de viszonylag mégis állandó, és nincsen olyan gondolati vagy érzelmi tartalom, amelyet a legmegfelelőbb módon ki ne lehetne fejezni a legalkalmasabb nyelvi elemek legalkalmasabb kombinációival.

Az Alaktan is nemcsak mint tankönyvrészlet jó, hanem több új eredeti vonást is tartalmaz. Hadd említsem meg ezek közül „A tő és a toldalékok elhatárolásának kérdései egy-egy szóalakban. A kötőhangzó problémája” című fejtegetést, mely a leíró alaktan alapvető kérdéseit igen világosan, meggyőző új érvekkel is tisztázza a kérdésre vonatkozó eddigi kutatások, viták eredményeinek helyes mérlegelése és a szerző jól megalkalmazott kritikai állásfoglalása alapján.

E fejtegetésből kitűnik, hogy az egykori *tővéghangzót* a mai magyar nyelv rendszerében *tővéghangzónak* azért nem nevezhetjük, mert a társadalmi tudat számára a *tővéghangzónak* a szavak végéről való eltűnése után ez a rövid magánhangzó már nem része a tőnek. Ezt azzal is igazolja VELCSOV MÁRTONNÉ, hogy a nyelvújítás korában elvonással keletkezett új szók e nélkül a rövid magánhangzó nélkül keletkeztek. Tehát például a *savat*-ból a *sav* szót vonták el, nem pedig a *sava* nominatívuszt.

Ez valóban teljesen objektív érv.

De nem lehet ez a rövid magánhangzó *kötőhangzó* sem, mert ez azt jelentené, hogy ez a rövid magánhangzó sem a tőhöz nem tartozik, sem pedig a toldalékhoz, holott világosan igazolható, hogy — miután a szó végéről eltűnt a tövéghangzó például a főnevek egyes nominativusáról (*hal szem*) és az ige indeterminált ragozása kijelentő mód jelen idő egyes 3. személye végéről (*ad, kér*) — a toldalékok előtt megmaradt egykori tövéghangzó-utód (*halat, szemet; adok, kérek*) a társadalmi tudatban a toldalékkal került szoros kapcsolatba: a toldalék előhangzója lett (*hal-at, szem-et; ad-ok, kér-ek*).

Ezzel kapcsolatban utal VELCSOV MÁRTONNÉ a mai mozaikszóknak és a toldalékok fölött személyneveknek meg címeknek erre az egyedül helyes tagolására: *MÁV-ot, Móra Ferenc-et*, „*És mégis mozog a föld*”-et; ez is az *előhangzó* elnevezés helyességét indokolja.

Leíró nyelvtanba nem való, de itt megemlíthető, hogy nyelvünk története régibb szakaszának nyelvi adatai is igazolják ezt a tényt.

A XIV. sz. derekán van *latotuot* olv.: látotuot, értsd: 'látatot; visionem' KT.; a XV. sz. közepén *yfteny*, olv.: isteniet, értsd: 'istenit' JókK. 12; *ez vylagyat* olv.: ez világiat, értsd: 'e világit' JókK. 79; 1416 u./1466. Lukács XX, 36; *egénlőc* olv.: egyenlők MünchK. 79va, 20. sor ~ Máté XXIII, 27; *egénlőc* olv.: egyenlők MünchK. 29ra vége és rb eleje ~ 1416 u./1450 k.: *egénlőuēc* olv.: egyenlővek, értsd: 'egyenlők' BécsiK. 110. stb. A példákat lehetne növelni.

Voltaképpen tehát az az igazság, amire a szerző is utal, hogy nemcsak leíró szempontból helyes *előhangzó* és *előhangzó nélküli toldalékokról* beszélni, hanem a nyelvtörténetben is *előhangzó* van attól az időtől kezdve, amikor a tövéghangzó eltűnt a szó végéről. Ezért helyesen járt el az alaktan szerzője, hogy a *kötőhangzó* elnevezés használatában nem követi a MMNyR. I. kötetét, de nem nevezi ezt a hangot *tövéghangzónak* sem, hanem *előhangzónak*.

Ennek a fontos kérdésnek a kiemelése alkalom arra is, hogy megjegyezzük, azok a nyelvészet terminus technikusok a legjobbak, melyek történeti és leíró szempontból egyaránt helyesek, illetőleg nem mondanak ellent egymásnak. Az ilyen terminusok nyomán aztán világos és egyértelmű rendszerezés bontakozhat ki, amint ebben az esetben is láthatjuk „A mai magyar nyelv” tótában is, de az egyéb tótani kategóriák nevei is igen jók, mert nem mondanak ellent a nyelvtörténeti tényeknek; például ezek a tótani elnevezések: „hangzóhiányos változatú ige- és névszótövek”; „töbelseji időtartamot váltakoztató névszótövek”; „tövégi időtartamot váltakoztató névszótövek”; „véghangzóhiányos változatú névszótövek” stb. Ezekben — helyesen — a MMNyR. elnevezéseit alkalmazza a szerző.

A szóalkotás módjairól és a ragozásról szóló alaktani fejtegetéseket is a terminológiai, rendszerezésszerű világosság, a magyar nyelv szóalkotásbeli gazdagságát, újabb és újabb árnyaló képességét megmutató finom elemzés jellemzi. Örömmel tapasztalhatjuk itt is, mint a szófajtanban — de a mondattanban is láthatjuk —, hogy a mai magyar nyelvrendszernek ez a leírása nem merev grammatikai összefüggéseket mutat be, hanem olyan szervezetet, melynek részei, alkotó elemei igen finoman elkülönült, de egymással mégis összefüggő funkciókat töltenek be, s az élet újabb fejlődéséhez mindig újabb és megfelelő nyelvi eszközök megteremtésével alkalmazkodik, vagyis nem megkövült nyelvi rendszert látunk e leírás nyomán, hanem a kifejezés szükségleteihez alkalmazkodó rendszer keletkező új elemei születését is szemlélhetjük. Így nyelvünknek éppen most kialakulóban levő képzőiről is képet kapunk: „Fiatal voltuk, testes alakjuk miatt még az összetételi utótagokra emlékeztetnek, de funkciójuk már a képzők közé soroltatja őket. Jellemző rájuk, hogy mindig a szótári szótőhöz kapcsolódnak” (147).

Az ige- és névszóragozás rendszerét bemutató táblázat jól áttekinthető. Az egyes alaktani kérdésekhez kapcsolódó stilisztikai, nyelvhelyességi, helyesírási fejtegetések és magyarázatok is igen jók.

A mondattan, mely RÁCZ ENDRE munkája, szintén jeleskedik mindazokkal az erényekkel, melyek az alaktant is jellemzik. Ez a mondattan nem csupán az akadémiai nyelvtanra támaszkodik, hanem benne van ebben a szerzőnek másfél évtizedes egyetemi oktatói tevékenysége alatt kifejlesztett mondattani koncepciója is, azután természetesen a legújabb mondattani kutatások maradandó eredményei is, ezek között nem egy RÁCZ ENDRE kutatásainak gyümölcse.

A klasszikus grammatikák mondattanának fő hibájával azt szokták újabban felróni, hogy a mondat fő részeinek nem az alanyi és az állítmányi részt tekintik, hanem a puszta alannyal és az állítmánnyal egyenlő szintűeknek minősítik a tárgyat, a határozót és a jelzót. De ez hamis vád, mert mondattanaink alanyi és állítmányi részt különböztetnek meg, és ezeken belül vannak a tárgy, a határozó és a jelző mint az alanyi, illetőleg az állítmányi rész szerkezeti determinánsai. Így tesz KLEMM Magyar történeti mondattanában, GOMBOCZ is Syntaxisában, a MMNyR. is meg „A mai magyar nyelv” című egyetemi tankönyv mondattanának a szerzője is, nyilván azért, mert ennek a szempontnak alapvető jelentősége van. Az viszont — sajnos — igaz, hogy az általános iskolai és a

középiskolai magyar nyelvtani oktatás még nem jutott el mindenütt odáig, hogy korszerűen tanítsák a mondat szerkezeti viszonyait. Reméljük azonban, hogy az egyetemi oktatásnak és ennek az egyetemi tankönyvnek a hatására — a tanárok körében is bázisa lesz a magyar nyelv tanításának, megszűnik majd ez az eléggé elterjedt, régi gyökerű súlyos tárgyi tévedés és a vele összefüggő rossz elemzési mód.

Ha e tankönyv mondatтанát jellemezní akarjuk, csak azt mondhatjuk róla, hogy tárgyi és didaktikai szempontból egyaránt igen jó. Érvélese, minden fejtegetése, mondatтani példatára világos, meggyőző, és a legapróbb részletkérdésekben is nagy gonddal igazítja el a tájékozódni kívánót.

Ennek szemléltetésére hadd hivatkozzam itt a névszói és a névszói-igei állítmány fejezetére, melynek lényegét a szerző a következőképpen jellemzi: „A névszói-igei állítmány létigei részének a szerepe ugyanaz, mint az igei állítmányon a személy-, idő-, illetőleg módjelölő elemnek a szerepe, azaz a névszói-igei állítmány igei része megfelel az igei állítmány személyragjának, időjelének, módjelének, illetőleg egyéb idő- vagy módjelölő elemének... Eszerint a névszói állítmány úgy is fölfogható, mint olyan névszói-igei állítmány, amelyben az igei rész zéró fokon szerepel, s így pontosan megfelel a kijelentő mód jelen idejében (és alanyi ragozásban) levő 3. személyű igei állítmány zéró morfémájának, azaz: (*A diák szorgalmas + 0 ~ tanul + 0*. Az igei rész hiánya (vagyis a névszói állítmány) tehát a rendszerbeli összefüggés alapján fejezi ki a kijelentő mód jelen idejének 3. személyét” (240—41.). A továbbiakban arra is rámutat a szerző, ami az előbbiekből is nyilvánvaló, hogy a névszói-igei állítmány lényegileg azonos a névszói állítmánnyal, „hiszen tartalmi szempontból csupán a névszói résznek van jelentősége” (241). Majd a névszói, illetőleg a névszói-igei állítmány jelentésének a névszói rész szerepének kitűnő elemzését állíthatjuk, melyben a különféle ellenvéleményekkel vitatkozva, a névszói állítmány több, eddig ismeretlen sajátosságára, és az ilyen mondatok helyes elemzésének biztos módszerére mutat rá a szerző különösen az azonosítást tartalmazó mondatokra nézve (245—8).

A mondatтан többi fejezetét is az itt ismertetettekhez hasonló módon igen meggyőző érveléssel és finom elemzéssel fejtegeti a szerző; nem kategórikus normákat ad, hanem kitűnően érvelve, az ellenkező véleményekkel jól vitatkozva fejtí ki nyelvünk mondatтанának sajátosságait. Mondattani elemzéseí megbízhatók: tanulmányozását csak ajánlani lehet a magyar szakos tanároknak is.

A Szókészlet és a Jelentés tan című fejezetek a grammatikai részhez képest halványabbak. Ennek az is oka, hogy ezek a fejezetek még nem forrhattak ki annyira, mint a leíró grammatika; a leíró jelentés tan még nincs is megnyugtatóan kidolgozva. Éppen ezért e fejezetek iránt nem is léphetünk fel olyan ígénnyel, mint a fentebb ismertetett szófajtanál, alaktannál és mondatтанál szemben.

A mai magyar nyelvnek itt ismertetett grammatikája bár két szerző munkája, tudományos igény, megbízhatóság, formaszerkezet, tagolás, stílus — tekintetében magas fokon áll, egységes, didaktikai szempontból is kiváló; könnyen tanulható, amellet az egyes fejezetek végén jól megválogatott szakirodalmat is ad, és kiállítása is szép: ezért legjobb tankönyveink közé tartozik.

Kíváncsú lenne, hogy „A mai magyar nyelv”-et ne csak egyetemi hallgatóink tanulmányozzák, hanem magyar szakos tanáraink is.

Minden tekintetben megérdemelten részesült nívójutalomban.

NYÍRI ANTAL

SZATHMÁRI ISTVÁN

Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk

Budapest, 1968. Akadémiai Kiadó, 435. l.

A felszabadulás után a magyar nyelvtudomány addig nem tapasztalt felvirágzásnak indult. Ezt igazolják az utóbbi tíz évben megjelent vagy éppen most megjelenőben levő, rendkívül fontos leíró és történeti jellegű szintézisek meg a nagy számú, különféle tárgyú monográfiák és kisebb részlettanulmányok is.

Újjászületett a stilisztika, és megindult az irodalmi nyelv kutatása is, mely eddig is szintén jelentős eredményekre jutott.

SZATHMÁRI ISTVÁNNAK „Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk” (Nyelvészeti Tanulmányok 11. Budapest, 1968. Akadémiai Kiadó.) című tanulmánya is a magyar irodalmi nyelv történetének egyik jelentős részlettanulmánya, melyben a szerző régi nyelvtanainkat az irodalmi nyelv alakítására és alakulására, a nyelvi normák kialakulása, elterjedése és megszilárdulása szempontjából vizsgálja és határozza meg helyes módszerű, igen részletes elemzés alapján.

Régi nyelvtanaink vallomásait nyelvtörténeti szempontból eddig igen mérsékeltén értékesítették. SZATHMÁRI ISTVÁN most a magyar irodalmi nyelv története egyik fontos fejezetének új oldalról való feltárásában vizsgálatának középpontjába helyezi a XVI. és XVII. század magyar nyelvtanait, és ezek alapján jut igen értékes eredményekre.

Vizsgálatait a szerző széles alapokra helyezi. Könyve bevezető fejezeteiben az eddigi szakirodalom és saját kutatásai alapján nemcsak az irodalmi nyelv általános kérdéseivel foglalkozik, hanem a magyar irodalmi nyelv vizsgálatainak mai állásáról, eddigi eredményeiről és problémáiról is tájékoztat. Világosan megjelöli munkájának célját, rámutat forrásainak — a XVI. és XVII. századi nyelvtanok — jelentőségére, e tárgykör és a források komplex kutatási módszerének szövevényeire, sajátosságaira.

Ezeket a magyar irodalmi nyelv története szempontjából új vonásokat tartalmazó kritikai fejtegetéseket azért is ki kell emelni, mert ezekbe a fejezetekbe sokszor előrevetíti a szerző műve későbbi részeiben elélni várható eredményeit is.

A szerző mindenekelőtt az alapvető elvi kérdésekben foglal állást.

SZATHMÁRI az irodalmi nyelv mivoltának meghatározásában, valamint az irodalmi nyelvvel kapcsolatos alapfogalmak terminológiájának tekintetében — az ellenkező vélemények alapos mérlegelése után — BENKŐ LORÁNDHOZ csatlakozik, beleillesztve ebbe a terminológiai rendszerbe két fontos, jól megokolt, történeti jellegű terminust is: az „eszményivé és normává váló írott nyelvhasználati formát egységesülő irodalmi nyelvnek, véglegesen kialakult, eszményivé, normává vált, egységes állapotában pedig (ezúttal nem tekintve, hogy valójában a „véglegesen kialakult egységes” irodalmi nyelv is változik!) egységesült irodalmi nyelvnek» nevezné, vagy pedig „megszilárduló” és „megszilárdult”, esetleg „állandó” és „állandósult” irodalmi nyelvnek (17).

Ebből következik, hogy a szerző az irodalmi nyelvet folyamat eredményének tekinti, ami természetes is, hiszen a nyelvtörténetnek és ezen belül az irodalmi nyelv történetének is folyamatnak kell lennie.

Milyennek látja és mutatja be a szerző az irodalmi nyelv alakulásának folyamatát?

Állandónak (i. m. 18—9): „a diakrónia síkján az irodalmi nyelv alakulása, illetőleg kialakulása egy kis magból kiinduló, lényegében állandóan tartó s csak egyes korokban kiemelkedő méreteket öltő folyamat, amelynek során a hangtan és vele kapcsolatban a helyesírás, továbbá a szókincs, az alak- és mondattan, valamint a stilisztikai formák egyes jelenségei, pontosabban e jelenségek egyes változatai kiválasztódnak, a norma rangjára emelkednek, s e normaelemek egységes rendszerré kristályosodnak... Mai irodalmi nyelvünk például formai tekintetben, azaz hangtanában, alaktanában és helyesírásában — mondhatnánk: véglegesen — kialakult. Tartalmi természetű, azaz mondatjelentéstani, szókincsbeli, frazeológiai és stilisztikai elemeinek az alakulása, mégpedig differenciálódása, gazdagodása, változatosabbá válása azonban ma is tart, sőt erősödő tendenciát mutat (vö. BENKŐ: AnyMűv. 230—3.” Fontos annak a rögzítése is, hogy egy-egy szó hangtani arculatában is történhetnek változások, de nemcsak úgy, hogy egy-egy szónek kétféle hangalakú változata helyett az egyik elavul, vagy egy szónek új hangváltozata keletkezik, és az lesz normává, hanem — mint szintén DEME (Nyr. LXXVIII, 303—4) mondja — az új változat mellett megmaradhat a régi is. — Ez a megállapítás nagyon fontos.

A szerző a magyar irodalmi nyelv XVI. és XVII. századi, igen lényeges szakaszának alakulását a korabeli gazdasági, politikai, társadalmi és művelődésbeli viszonyokkal összefüggésben tárgyalja. Az irodalmi nyelvi eszmény ugyanis azért keletkezik, hogy minél szélesebb körű legyen a nyelv társadalmi hatóereje; másrészt: az egységesülés irányában haladó nyelv elősegíti az illető társadalom nemzetté válását is. Ennek szemléltetésére hadd hivatkozzam itt arra, hogy a nemzeti nyelv kialakulásának végső mozzanatai a nemzetté válás társadalmi szükségének jelentkezését jelzik különösen a *nemzeti* melléknévként a felvilágosodás korában való keletkezése a *nemzeti nyelv*, a *nemzeti literatura*, a *nemzeti teatrom* stb. kifejezésekben (vö. NYÍRI: A *nemzeti* melléknév keletkezése. Népr. és Nyelv-tud. XI, 55—61).

Meggyőzően mutat rá a szerző arra, hogy a XVI. század politikai, társadalmi, művelődéstörténeti és egyéb viszonyai mennyire elősegítették a nyelvi kiegyenlítődés és normalizálódás nagyobb mértékű megindulását: az országnak a törökök és a németek által való leigázása ugyanis igen nagy belső migrációt okozott, ami a magyar nyelvjárástípusok erőteljes keveredését okozta. A reformáció hatására viszont lendületet vett az iskolázás és az anyanyelvi műveltség; elterjedt a könyvnyomtatás: kialakult a laikus literátus réteg. Mindehhez hozzátehetjük azt is, hogy a magyar nyelv ebben az időben a Duna táján rövid időre nyelve volt a diplomáciának is. Hadd idézzem erre nézve a következőket (TAKÁTS SÁNDOR: A budai basákról. Történeti Szemle I [1912], 54): „Az első dolog, a mi a budai basák kormányzásában figyelmünket megkapja, a magyar nyelv használata. A XVI. század közepétől (vagyis a nemzeti élet fellobbanásának az idejétől) fogva a budai basák s az ő példájukra a többiek is a hivatalos és a társadalmi érintkezés nyelvéné a magyart tették. Imígyen a bécsi udvart is kény-

szertették, hogy magyar fogalmazó kart szervezzen. Bizony kissé hihetetlenül hangzik, de mégis így volt, hogy a haditanács elnöke, Ernő főherceg, II. Mátyás király, az Althannok, Gall Caesarok, Khlesel-ek, Stadionok pompás magyar levelekben tárgyalgattak a budai basákkal. Németül hiába is irtak nekik, mert az ilyen levélre választ sohasem kaptak" (a kiemelés Nyíri Antaltól.) Vö. még: A budai basák magyar nyelvű levelezése. Budapest, 1915. Előszó III.

Mivel az irodalmi nyelvnek is története van, vagyis: kezdete, kialakulása, megszilárdulása és kiteljesedése, ezért a szerző az irodalmi nyelv fejlődésében — BENKŐ LORÁND kritikájára előbbi korszakolását módosítva — a következő korszakokat állapítja meg: I. a nyelvi egységesülés csirái a XVI. század második negyedéig (a könyvterjedelmű írásosság hatása); II. az irodalmi nyelv megszilárdulása a XVI. század második negyedétől a XIX. század közepéig; III. az irodalmi nyelv kibővülése és a köznyelv hatásának megnövekedése a XIX. század közepétől napjainkig.

Ez a korszakolás elfogadható. Igaza van a szerzőnek abban, hogy az irodalmi nyelv történetének külön korszakolása nem helytelen, hiszen a nyelv történetén belül az irodalmi nyelv történetének kiemelkedő mozzanatai és az ezekhez fűződő korszakai nem folynak párhuzamosan a nyelv egyéb jelenségeinek történetével, vagyis: a nyelvre is érvényes az egyenlőtlen fejlődés törvénye.

A továbbiakban hadd emeljem ki a szerző egyéb lényeges eredményeit!

A nyelvi egységesülés csiráinak kifejtése után azokról a XVI. és a XVII. századi gazdasági, politikai, társadalmi és művelődési viszonyokról kapunk jó átfogó képet, melyek összefüggésben vannak az irodalmi nyelv erőteljesebb fejlődésével, majd nyelvünk Sylvester előtti korának grammatikai és stilisztikai sajátosságairól szóló megjegyzéseket rendszerezi a szerző.

SZATHMÁRI sokoldalúan és igen finoman elemzi a XVI. és a XVII. századi magyar nyelvtanírók grammatikai műveit: keletkezésüket, felépítésüket, forrásait, a latin és a magyar nyelvhez való viszonyukat, helyesírásukat, hang-, alak- és mondattanukat; bemutatja szókincsbeli és stilisztikai jelentőségüket a magyar irodalmi nyelv fejlődése szempontjából, vagyis arra a kérdésre keresi és adja meg a szerző szakavatott vizsgálatai alapján a választ, hogy miben járultak hozzá az illető művek a magyar irodalmi nyelv kialakulásához. Erre a kérdésre a szerző nemcsak az általa megvizsgált nyelvtanok alapján adja meg a választ, hanem azt is szemügyre veszi: mennyire érvényesülnek a nyelvtanokban és a nyelvтанfélékben kifejezett normák az illető szerzők egyéb, nem nyelvteni célú műveiben. Voltaképpen tehát SZATHMÁRI nem csupán a XVI. és XVII. század nyelvтанait és nyelvтанféléit veti alapos elemzés alá, hanem a nyelvtanokban kifejezett normáknak korabeli irodalmi nyelvi érvényesítésének és érvényesülésének mértékét is megállapítja, mégpedig — nagyon helyesen — maguknak a szóban forgó nyelvtaníróknak egyéb munkái alapján. Így azután a szerző nemcsak azt állapítja meg, hogy a XVI. és a XVII. századi nyelvtanok milyen lehetőségeket nyújtanak a nyelvi normák kialakítása tekintetében, hanem azt is: hogyan valósítják meg e normákat maguk a nyelvi szabályok megfogalmazói saját műveikben, amennyiben ilyenek vannak, és azok hogyan hatnak.

Sylvester János, Dévai Bíró Mátyás, Szcenci Molnár Albert, Geleji Katona István, Komáromi Csipkés György, Pereszélyi Pál, Kövesdi Pál, Misztótfalusi Kis Miklós, Tsétsi János: ezek azok a nyelvтанírók, akiket a szerző azonos szempontok szerint, sokoldalúan vizsgál meg és jut e vizsgálatok következtében igen becses eredményekre. SZATHMÁRI fejtegetései nyomán kirajzolódik elének a magyar irodalmi és köznyelv fejlődését elősegítő helyesírási, grammatikai és stilisztikai normák fejlődésvonala: Sylvester még csak helyesírásunk fejlődésére és a stilisztikai gondolkodás megindítása tekintetében hathatott. Dévai Bíró Mátyás az OrthVng.-ban megalkotta az első helyesírási szabályzatot, mely egyúttal „a szélesebb értelemben vett nyelv művelést” is jelenti. Szcenci Molnár Albert már az egész magyar nyelvrendszert mutatta be, vagyis nyelvünk mondatánát is; rendezett több helyesírási kérdést, és az *e-ző* nyelvjárás érvényesítésével — kiváló költői és egyéb irodalmi tevékenysége következtében — megszabta mai irodalmi és köznyelvünk egyik legjellemzőbb hangtani sajátosságát, „és egy táji szélsőségektől mentes, ugyanakkor több nyelvjárás jelenségeit magában foglaló, kiegyenlítettebb, normalizálódni és egységesülni kezdő nyelvhasználati típust teremtet” (231.). Geleji Katona hatása nem volt olyan nagy, mint a Molnár Alberté, de azért ő is jelentős. Az ő hatásának a következménye — a többi közt — az *i* és az *y* helyesírási elkülönítése. Komáromi Csipkés György — Molnár Albert nyomában — a keletkező nyelvi normát erősítette. És hogy az északkeleti nyelvjárás döntő befolyással volt irodalmi nyelvünk jelenlegi arculatának a kialakulásában, azt elősegítette a jezsuita paptanár: Pereszélyi Pál is, aki Szcenci Molnár Albert nyelvтанából sok mindent merített, és aki Geleji Katona meg Komáromi Csipkés György nyelvi normáit is magáévá tette. Misztótfalusi Kis Miklós mára a XVIII. századot is képviseli; az ő szemléletében a magyar nyelv rendszere és nyelvтанja egyenrangú a latin nyelvével, sőt már teljesen el is szakad a latintól, és „mai helyesírásunk alapjainak végleges lerakásához nagyban hozzájárult, s egyengette a hangtani és alaktani egységesülés útját is” (363). Vitairatai, könyvnyomtatói és könyvkiadói tevékenysége igen jelentős az irodalmi nyelv fejlődése szempontjából, és Pázmánynak, Szcenci Molnárnak, Gelejinek, Medgyes

Pálnak, Apáczainak meg másoknak a saját koncepciójába beleillő hatása benne van Misztótfalusi Kis Miklós munkáiban is. — Tsétsi János követi és terjeszti Misztótfalusi Kis helyesírási nézeteit, de helyesbíti és szabályokba is foglalja, „... nyelvének hangtani állapota szinte azonos a mai irodalmi nyelvével” (391) — mondja a szerző. Hatása különösen a XVIII. század első felének református írásbeliségére nagy, de hatott a katolikusokra is.

SZATHMÁRI ISTVÁN összegezésében vizsgálatai eredményeit összeveti a XVI—XVII. századra vonatkozó egyéb irodalmi nyelvi vizsgálatoknak eredményeivel, és ebben az összefüggésben állapítja meg régi nyelvtanaink jelentőségét a magyar irodalmi nyelv fejlődésére nézve, melynek az a lényege, hogy a XVII. század végére mai helyesírásunk főbb jellemzői kialakultak, a legfontosabb hangtani és alaktani normák megszilárdultak, és alakulgató irodalmi nyelvünk ezzel a kiteljesedés határához ért. Ez a kiteljesedés a XVIII. század végén és a XIX. században következett be.

Az előadottakból kétségtelenül következik, hogy SZATHMÁRI ISTVÁNNak itt ismertetett műve a magyar irodalmi nyelv történetének feltárása szempontjából fontos eredményekre jutott: hézagpótló mű. Az irodalmi nyelv történetének feltárásához nélkülözhetetlen komplex kutatási módszerek birtokában nagy gonddal, hozzáértéssel és tárgyyszeretettel ötvözi egységbe a korabeli társadalomtörténet keretében az irodalomtörténeti tényeket a helyesírástörténet, a történeti nyelvtan, a stilisztika megfelelő mozzanatait, részeredményeit. Stílusa szép és szabatos. A tanulmány szép kiállítása az Akadémiai Kiadó igényességét dicséri.

NYÍRI ANTAL

FÜGGELEK

VOLT-E EMBERI TÁRSADALOM 1790-BEN?

Készülő dolgozatom kapcsán olvastam el a *Szöveggyűjtemény a felvilágosodás és nyelvújítás korának irodalmából*² (Bp. Tankönyvkiadó 1953.) c. egyetemi segédkönyv Decsy Sámuelre vonatkozó részét. Mivel éppen a *társadalom* szó jelentésfejlődésével foglalkozom, különös érdeklődéssel fordultam Decsy 1790-ben kiadott művének következő sorai felé: „Szép mesterségeknek nevezetnek az *emberi társadalomban* (kiemelések itt és a következőkben tőlem — K. Gy.) azok a mesterségek, melyeknek gyakorlására különös talentom kívántatik...” (224. l.) Eddigi tudomásunk szerint a mai jelentésű *társadalom* szó 1834-ben jelent meg Helmecey tollából (Jelenkor 3:548, NyÚSz). Decsy „adata” tehát jelentősen módosítaná ezt a dátumot. Ám az eredeti Decsy-szöveg (Pannóniai Fénisz avagy Hamvából fel-támadott Magyar Nyelv. Bétsben 1790.) áttanulmányozása nemcsak eme feltevés elhamarkodott voltáról győz meg, hanem sok egyébről is. Ott ugyanis ez áll: „Szép mefsterségnek nevezetnek az *emberi tárř aságban* azok a’ mefsterségek...” (173—174. l.) 1790-ben tehát híre sincs *emberi társadalomnak*, ezzel az „adattal” csak a Szöveggyűjtemény „ajándékozta meg” a nyelv-tudományt.

A próza szövege is éppen olyan szent, mint a versé. A prózánál is követendő módszert ad Fazekas Mihály egyik verse egy sorának idézésekor éppen a Szöveggyűjtemény: „*Társaságunknak* ne legyünk heréi.” A *társaság* szó itt — nagyon helyesen — nincs „javítva”, hanem lapalji jegyzetből értesülünk arról, hogy a szó „társadalom” jelentésű (543. l.).

A Szöveggyűjtemény egyéb meglepetéssel is szolgál. Decsy műve 57. §-ában ezt olvashatjuk: „Könnyű volna mindeniket *hajózhathó*vá tenni...” (223. l.) A *hajózhathó* melléknév — mint a *társadalom* szó is — a nyelvújítás szülötte, Sándor István hozta létre 1808-ban (SzófSz.). Úgy tűnik, mintha a Szöveggyűjtemény itt is „korrigálná” a nyelvtudomány eredményét. Korántsem! Az eredeti Decsy-szövegben ez áll: „Könnyű volna mindeniket *hajákazhathó*vá tenni...” (103. l.) A *hajákazhathó* sajtóhibás alak (és ilyen természetű sajtóhiba sűrűn fordul elő az eredetiben) a *hajókázhathó* helyett. Decsy itt is a már több évszázada divó „hagyományos” szót használja (*hajókázhathó*), szó sincs új nyelvi adatról, csupán erőszakolt modernizálásról, amit sem Decsy nyelve nem igényel, sem a kötelező szöveg-hűség elve nem enged meg.

A Szöveggyűjtemény más jellegű — Decsy szövegével kapcsolatos — pontatlanságait, a gondatlan szövegkezelés más bizonyítékait sem szabad figyelmen kívül hagynunk. A Szöveggyűjtemény *Plenipotentiarius* helyett *plenipotentarius*-t (55. §; ilyen szó egyébként sem a klasszikus latinban, sem — Bartal szótára szerint — a középkori magyarországi latinságban sincs!), *řomjűhő* helyett *szomjűhő*-t (54. §), *virágzás* helyett *virágozás*-t (154. §), *řokság* helyett *sokaság*-ot (41. §) ír. Decsy ez utóbbi adata pedig különösen jelentős, igazolja a *tárřság*, a *řrisség* stb. alakokat, s a nyelvi fejlődés irányát mutatja: *sokság* > *sokaság*, *tárřság* > *társaság*. Nem értjük, miért kellett a címet is megváltoztatni: az eredetiben s Szinnyeinel is (Magyar írók II. 732.) *Hamvából* van, a Szöveggyűjteményben *hamvaiból*.

Félreértés ne essék, nem az ortográfiai hűséget kérjük számon, hanem a szöveg-hűséget, a szavakat, a kifejezéseket hűségét, a nyelvi finomságokat. A Szöveggyűjtemény nagyon hasznos, nélkülöz-

hetetlen segédkönyv; irodalom szakos egyetemi hallgatóknak készül elsődlegesen, akik azonban egy szersmind nyelvszakosok is. Bár a benne összefoglalt szemelvények tartalmáért olvassák a Szöveggyűjteményt, de éppen nyelvészeti tanulmányaik kapcsán a kor nyelvére is kíváncsiak. A jelen Szöveggyűjtemény második kiadása változatlan kiadás volt. Azt szeretnénk, ha a következő, harmadik kiadás (mert e nagyszerű könyvnek bizonyára lesz harmadik kiadása is, miként a *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból* c. munka I. és II. kötetének új edíciója már megjelent 1963-ban, illetve 1966-ban) „lényegében változatlan kiadás” lenne; s e „lényegében változatlan kiadás” nagyon is lényegeset takarna: a szövegghűség helyreállítását, a szöveg gondos kezelését, ami éppen nem lényegtelen.

KRISTÓ GYULA

TARTALOM

<i>Roman Jakobson: A zérus jel</i>	5
<i>Hajdú Péter: Új hazát találtak, őshazát keresnek</i>	9
<i>Mikola Tibor: Miscellanea Samojedica</i>	17
<i>Labádi Gizella: A nyenyec többes genitivusról</i>	25
<i>Ferenczi Imre: A kuruc kor mondavilága</i>	31
<i>Velcsov Mártonné: Testrésznevekből alakult mértékneveink története VI. Láb</i>	45
<i>Szathmári István: Kazinczy és irodalmi nyelvünk</i>	55
<i>Nyíri Antal: A magyar törendszer descendens történetéhez II.</i>	63
<i>Bodnár Ferenc: Hány része van a mondatnak?</i>	69
<i>Végh József Mihály: A Müncheni Kódex magyar szövegének és a Vulgata latin szövegének összehasonlítása II.</i>	77
SZEMLE: Bencédy József—Fábián Pál—Rácz Endre—Velcsov Mártonné: A mai magyar nyelv <i>(Nyíri Antal)</i> — Szathmári István: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk <i>(Nyíri Antal)</i>	87
FÜGGELÉK: Volt-e emberi társadalom 1790-ben? (Kristó Gyula)	93

